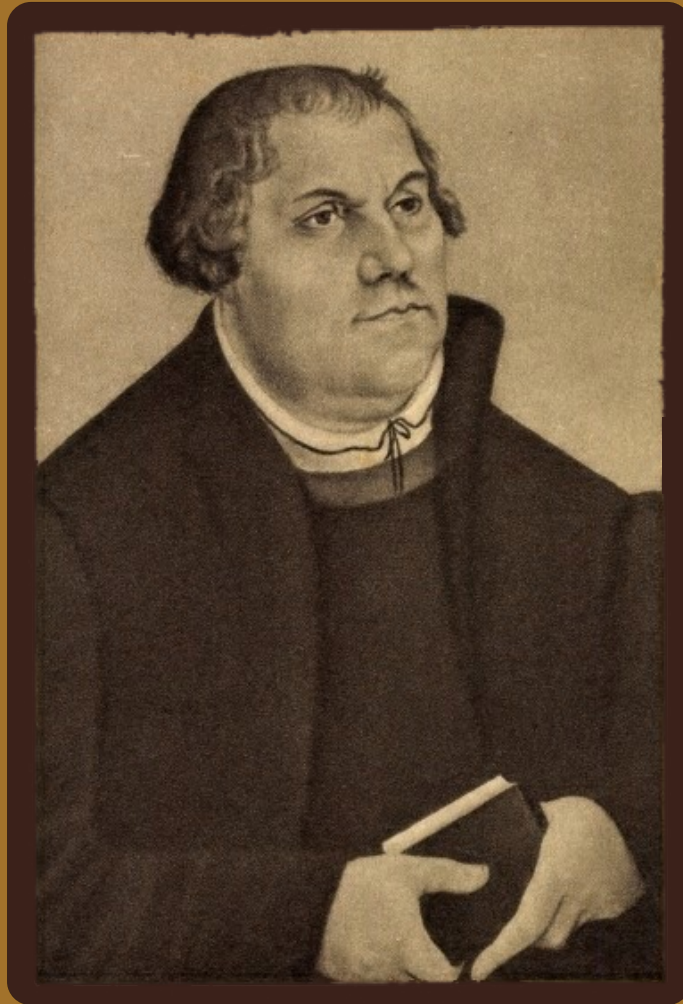

Dr. Maarten Luther

PREKEN

GELIJK LOON

**Luthers uitleg van de gelijkenis van de arbeiders
in de wijngaard.**

[Content Page](#)

V. GELIJK LOON

Luthers uitleg van de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard

Vertaald en toegelicht door Drs. K. Exalto⁵

Inleiding

I. *De inhoud van Luthers prediking over de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard; preken uitgesproken in het jaar:*

1. 1517
2. 1521
3. 1523
4. 1524
5. 1525
6. 1526
7. 1528
8. 1529
9. 1534
10. 1537
11. 1544

II. *Luthers exegese van de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard en de daarin behandelde thema's*

A. LUTHERS EXEGESE

1. Afwijzing van de interpretatie der patres
2. Zondag-Septuagesima
3. Interpretatiemoeilijkheden
4. Rechtvaardigheid
5. Heilshistorische interpretatie
6. De toepassing

B. DE THEMA'S

1. Hoogmoed en ootmoed
2. Wet en Evangelie
3. De verkiezing
4. Twee rijken
5. Geloof en werken
6. Verdienste of genade

III. *Evaluatie*

Verantwoording

INLEIDING

Luther, de Duitse hervormer, is een man van veelzijdige bekwaamheden geweest. Hij was rijk begaafd naar hoofd en hart. Niet zonder reden heeft men al meermalen hem geniaal genoemd. Op allerlei terreinen heeft hij zijn kwaliteiten getoond. Hij was een bekwaam hoogleraar, aanvankelijk in de filosofie, later in de theologie. Hij was een Hervormer, en zelfs de eerste in de rij der zestiende-eeuwse Hervormers van de kerk. Hij liet zijn stem horen in de sociale en politieke kwesties van zijn tijd. Hij was een Bijbelvertaler, die als zodanig onvergankelijk werk heeft geleverd. Hij was een dichter. Hij was een musicus. En hij was ook een prediker.

Wanneer wij dat laatste even apart nemen, dus dat hij ook een prediker is geweest, dan mogen wij zeggen dat hij ook in deze hoedanigheid, niet minder dan in zijn andere, zojuist genoemde hoedanigheden, een man van veel betekenis is geweest. Dat was hij voor de stad waarin hij werkzaam was en het grootste deel van zijn leven heeft doorgebracht, Wittenberg, maar ook voor andere steden waar hij preekte, en zelfs voor heel Duitsland. Luthers preken werden door leerlingen opgeschreven, daarna uitgegeven en allerwege gelezen. Soms werkte hij zelf een door hem gehouden preek uit tot een Sermoen. Op die wijze zijn enkele van zijn belangrijkste geschriften ontstaan.

Tot op de dag van vandaag zijn meer dan 2000 van Luthers preken bewaard gebleven. Zij vullen met elkaar heel wat forse delen van de zogenaamde *Weimarer Ausgabe* van Luthers werken, die nu pas, na ongeveer 100 jaar, voltooid is.

Reeds zijn Luthers preken een paar maal object van onderzoek geweest. Wij denken nu vooral aan de studies van Gerhard Ebeling, Heinrich Heintze en Ulrich Nembach. Luthers preken bieden ongeveer evenveel stof tot onderzoek als zijn Bijbelcommentaren, die ons bewaard bleven in de vorm van collegedictaten; al moeten wij toegeven dat over het algemeen gesproken aan deze commentaren in het Lutheronderzoek heel wat meer aandacht is geschonken dan aan Luthers preken.

Nu is dat ook wel te begrijpen. In zijn preken sprak Luther voor de gemeente; in de eerste tijd ook wel voor zijn medebroeders, de monniken van het Zwarte klooster te Wittenberg. Luther liet zich dan gáán. Hij moge een schets voor zich gehad hebben, meer was het in elk geval niet. Zijn preken waren, vanzelfsprekend, populair. Ja, voor Luthers preken geldt dat zelfs in hoge mate. Al het gekunstelde ontbreekt erin. Aan bepaalde homiletische regels heeft Luther, indien hij ze al gekend heeft, zich weinig laten gelegen liggen. Vandaar dat het zo moeilijk is om aan Luthers eigen preekwerk een homiletiek te ontleen. Niet dat Luther voor zijn homiletische arbeid niet enige algemene beginselen erop nagehouden heeft; dat heeft hij gewis, en hij heeft ze ook in praktijk gebracht, maar zij waren materieel, niet formeel van aard.

Met Luthers colleges, waaruit zijn Bijbelcommentaren zijn ontstaan, is dit alles heel anders geweest. Als theologisch hoogleraar bedreef hij wetenschappelijke arbeid, naar de eisen die zijn tijd daaraan stelde. Hij stond daarin voor studenten. Hij behandelde hele Bijbelboeken aan één stuk. Hij bereidde zich op zijn colleges nauwgezet voor. Hij gaf daarin het beste wat hij als docent te bieden had. Geen wonder dus, dat in het Lutheronderzoek steeds deze colleges de hoofdaandacht hebben gehad.

En toch zijn voor onze kennis van Luther, en voor onze kennis van zijn theologische inzichten, zijn preken niet te versmaden. Dezelfde thema's die hij in zijn colleges behandelde, zien wij in zijn preken terugkeren. En omdat zoveel van zijn preekwerk is bewaard gebleven, zien wij ze herhaaldelijk terugkeren. En dan vaak in een andere belichting dan elders. Luther was er namelijk de man niet naar om steeds, met

dezelfde bewoordingen, zichzelf te repeteren. Daarvoor was hij te levendig, te bewegelijk, te dynamisch, en ook te origineel. Natuurlijk waren herhalingen ook door hem niet steeds te vermijden; temeer niet omdat hij vaak - wat straks aan de orde komt - over dezelfde tekst preekte. Maar toch valt op hoe Luther, ook in zijn preken voor de gemeente, met veel variatie de thema's van zijn geloofsinzicht, men kan ook zeggen van zijn theologie, heeft behandeld.

Wij hebben bovendien in Luthers preken, als wij ze vergelijken met zijn commentaren, een waardevolle aanvulling in die zin, dat zij meest nieuwtestamentische teksten behandelen, terwijl zijn colleges bijna alle gewijd zijn geweest aan oudtestamentische Bijbelboeken. Hadden wij Luthers preken niet, dan zouden wij veel missen, dan zouden wij veel minder weten van zijn inzicht in het Nieuwe Testament en het daarin verhaalde. Dan had nooit kunnen verschijnen, wat nu wèl het geval is, een vijfdelig werk onder de titel Luthers *Evangelien-auslegung*. Dit werk steunt namelijk bijna geheel op Luthers preekwerk!

Luther heeft zich in zijn prediking gehouden aan het in die tijd gangbare pericopenstelsel. Volgens dit stelsel stond het voor de predikanten vast wat zij op elke zondagmorgen van het kerkelijk jaar te preken hadden. Voor elke zondag was een pericoop voorgeschreven. Luther heeft weleens kritiek op dit stelsel uitgebracht, maar heeft zich er toch aan gehouden.

Als gevolg hiervan beschikken wij vaak over een hele reeks van preken van Luther over een en dezelfde pericoop. Er zijn pericopen waarover wel 10 of nog meer preken van Luther bewaard bleven. Hierdoor zijn wij in staat ons wel een zeer goed beeld te vormen van de wijze waarop Luther deze pericoop verstaan heeft.

In het geheel van het zojuist genoemde pericopenstelsel nemen de teksten uit de Evangelien een aanzienlijke plaats in. Wij denken nu aan de verhalen rond de heilsfeiten die wij gedenken op de kerst-, de paas- en de pinksterdagen. Aan elke van deze feiten heeft Luther, aan de hand van de voorgeschreven pericopen, in zijn prediking, veel aandacht geschonken. Vooral Luthers kerstpreken bieden rijke en boeiende stof. Maar Luther heeft ook herhaaldelijk over allerlei andere verhalen gepreekt, als bijvoorbeeld de geschiedenis van de hoofdman over honderd (Mattheüs 8), de jongeling te Nafin (Lukas 7) en de Kananese vrouw (Mattheüs 15). En niet alleen over historische stoffen uit de Evangelien preekte hij, ook over diverse gelijkenissen van Jezus. Wij noemen: de gelijkenis van het zaad in de akker; die van de onrechtvaardige rentmeester; die van de barmhartige Samaritaan, die van de farizeeër en de tollenaar. ***En ook over de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard;*** een gelijkenis die men vindt in Mattheüs 20:1-16.

In dit boekje willen wij ons bezighouden met Luthers prediking over deze laatstgenoemde gelijkenis.

Wij hadden vanzelfsprekend ook een ándere gelijkenis kunnen nemen. Maar om bepaalde redenen kozen wij voor deze. Het is in elk geval een gelijkenis die Luther ertoe uitgelokt heeft om aan de gemeente duidelijk te maken wat voor hem het hart van het Evangelie was. De hoofdthema's van zijn preken zijn ook in de preken over deze gelijkenis verwoord. Geloof en werken, wet en Evangelie en zoveel andere dingen meer, vindt men in deze preken helder en soms zelfs tamelijk breedvoerig uiteengezet.

Wij treffen het dat wij kunnen beschikken over een flink aantal preken van Luther over deze gelijkenis. In het totaal 2 postilles en 9 preken. Zij stammen bovendien uit verschillende perioden van Luthers leven. De oudste uit 1517, de laatste uit 1544.

Het verschil tussen postilles en preken is niet groot. *Postilles* zijn door Luther

eigenhandig geschreven preken. Zij zijn dus in hoge mate authentiek. Luther schreef zijn postilles om daar andere predikers van het Evangelie mee te dienen. Hij wilde er hen preekstof mee aanreiken. Zij werden echter ook al spoedig door niet-predikanten tot stichting gelezen. En er zijn predikers geweest die, tegen de bedoeling van de auteur in, deze preken in de eredienst voorlezen en op deze manier het zich dus wel wat al te gemakkelijk maakten.

De preken die van Luther bewaard zijn gebleven zijn, omdat zij door anderen werden opgeschreven, niet altijd geheel volledig. En er bestaan vaak van een en dezelfde preek diverse versies. De ene versie vult de andere dan aan.

Wij willen in het eerste hoofdstuk van dit boekje een beknopte weergave bieden van de door Luther over deze perikoop (de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard) gehouden preken. Zo krijgen de lezers een indruk van het geheel. In het tweede hoofdstuk gaan wij na, hoe Luther met de gelijkenis als zodanig is omgegaan, en gaan wij verder aantonen en ontleden wat Luther in deze preken over diverse thema's gezegd heeft. In een laatste hoofdstuk willen wij komen tot een beknopte evaluatie. Met het geheel hopen wij duidelijk te maken wat Luthers boodschap is geweest in deze preken. Want als één ding vaststaat, dan is het dit: Luther had een boodschap!

I. DE INHOUD VAN LUTHERS PREDIKING OVER DE GELIJKENIS VAN DE ARBEIDERS IN DE WIJNGAARD

De volgorde waarin wij Luthers preken en postilles over de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard willen behandelen is de chronologische. Wij kozen voor deze methode omdat zij ons de gelegenheid biedt om in te gaan op eventuele wijzigingen, verschuivingen of ontwikkelingen in Luthers verstaan van deze gelijkenis. Heeft Luther in een bepaalde preek ongeveer dezelfde dingen gezegd als in een voorafgaande, dan volstaan wij met een korte aanduiding, om nodeloze herhalingen te voorkomen. Boven elke paragraaf zetten wij het jaartal van de preek. Daarmee wordt ook in het vervolg van dit boekje de bedoelde preek steeds aangeduid. Hetzelfde geldt van de postilles.

1. 1517.

De eerste ons bewaard gebleven preek van Luther over ons onderwerp dateert van 1517. Luther vervulde toen nog maar sinds kort, ongeveer 5 jaar, het predikambt. In 1512 was hij predikant geworden. De preek is van 8 februari 1517. In het begin van de preek geeft Luther enige zakelijke informatie. Tot recht verstaan van de perikoop licht hij zijn hoorders in omtrent de Joodse dagindeling. Wanneer het bij ons 6 uur is in de morgen, begon bij de Joden de dag. Het derde uur bij de Joden is dus wat bij ons 9 uur is in de morgen. Het elfde uur bij hen, is bij ons 5 uur in de namiddag.

Vervolgens vestigt Luther er reeds nu de aandacht van zijn hoorders op, wat hij later ook steeds gedaan heeft, dat wij in de gelijkenis alleen van de werkers van het eerste uur lezen, dat zij met de heer van de wijngaard een huurcontract gesloten hebben. Hun loon stond vast. De afspraak was dat zij aan het einde van de dag een penning zouden ontvangen voor hun arbeid.

In deze arbeiders ziet Luther het beeld van de mensen die God dienen alleen om loon. Dat wil zeggen, zegt Luther, zij dienen God om zichzelf. Het gaat hen om hun stoffelijk welzijn, om de temporalia, het tijdelijke. Hun dienen van God is niet van harte, niet vrijwillig. En daarom moeitevol en zwaar. Zij zouden het eigenlijk veel liever niet doen; maar zij voelen zich gedwongen door hun begeerte naar loon, dus door hun hebzucht. Zij vormen met elkaar een wettisch volk. Luther denkt hierbij, zoals hij zegt, onder andere aan de Joden. Maar toch niet alleen aan hen, dat zullen wij

later horen.

Over de tweede groep arbeiders die gehuurd werd, de mannen van het derde uur, die dus om 9 uur onze tijd in de wijngaard gingen, lezen wij in de gelijkenis dat zij slechts een belofte hebben ontvangen. De heer van de wijngaard zei: *Ik zal u geven wat billijk is*. In deze arbeiders ziet Luther een beeld van de mensen die wat meer vertrouwen op God hebben dan de eerstgenoemden. Zij wagen het op de belofte Gods. En toch: Ook zij zoeken God en dienen Hem om gewin. Alleen, zij bepalen niet zelf het loon, maar leggen dat in Gods hand; op dit punt steken zij gunstig af de arbeiders van het eerste uur. Niettemin: zij zijn loondienaren (mercenarii).

Wat betreft de derde en vierde groep arbeiders, die op het zesde en negende uur de wijngaard ingingen, zij gingen zonder enige vaste afspraak. Over loon is door de heer van de wijngaard met hen niet gesproken. En toch kan Luther ook hen evenmin als hun voorgangers, positief beoordelen. Zij hebben, zegt hij, gewerkt op bevel! Er was bij hen niet de minste lust tot werken, zij misten de ware bereidheid. Slechts node hebben zij een 'heer' aanvaard.

Pas de vijfde, ofwel laatste groep arbeiders krijgt Luthers lof. Met een duidelijke zinspelning op Jezus' eigen woorden aan het slot van de gelijkenis: *'Want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren'* -, zegt Luther: Dit is het uitverkoren geslacht. Ziehier Gods ware dienaren. Hij zegt ook: *Zij verdienen het loon*.

Deze laatste uitspraak vereist wel enige toelichting. Wij mogen haar niet opvatten in deze zin, dat er voor Luther sprake zou hebben kunnen zijn van een écht verdienen en van een loon in de gebruikelijke betekenis. Maar wij hebben hier te maken met een verschijnsel dat bij de jonge Luther heel gewoon was. De woorden uit het traditionele taalgebruik nam hij over, maar hij legde er een nieuwe zin en betekenis in. De wijn van zijn nieuw inzicht goot hij in de oude vaten van de traditionele kerktaal. Pas op wat langere termijn heeft Luther ook die oude kerktaal laten vallen, en sprak hij dus niet meer van 'verdiensten' en 'loon', en keerde hij zich zelfs tegen dit taalgebruik.

Maar van een écht verdienen was ook al in het begin van 1517 bij hem geen sprake meer. Daarvoor koos Luther te duidelijk positie al in die tijd, en ook in deze preek, tegen de 'loondienaren'.

Ten aanzien van deze laatste groep, de werkers van het elfde uur, zegt Luther: O hoe graag wilden zij werken! Zij zeiden: Och, dat iemand ons wilde huren, en dat wij toch waardig bevonden werden om in de wijngaard te mogen werken. Er was bij hen dus een hoge mate van gewilligheid. Loondienaren werken onwillig, deze arbeiders werkten gewillig en graag.

Luther ziet in deze laatste groep arbeiders ook een toonbeeld van ootmoed, en nederigheid. Hij gebruikt hiervoor het Latijnse woord *humilitas*, dat vooral in zijn vroege theologie zulk een belangrijke rol heeft gespeeld. Eindeloos vaak komt men in zijn vroege preken, en ook in andere geschriften uit de eerste periode van zijn theologische werkzaamheid, tegen de tegenstelling tussen de *humilitas* enerzijds en de *superbia*, de hoogmoed anderzijds. Voor *superbia* noemt hij ook weleens de *arrogantia*, een Latijns woord waarin duidelijk ons woord 'arrogantie' is te herkennen.

Wat voor Luther het kenmerk is geweest van al die, overigens, verschillende groepen arbeiders, die in de wijngaard aantraden, hetzij op het eerste, hetzij op het derde, hetzij op het zesde, hetzij op het negende uur, was hun *superbia*, hun hoogmoed. Zij kwam tot uitdrukking vooral aan het einde van de dag, toen het uur van uitbetaling was aangebroken, en er gemurmureerd werd omdat de heer van de wijngaard aan allen hetzelfde loon uitbetaalde, ook aan hen die maar één uur in de wijngaard gewerkt hadden. Allen waren zij, zoals hier blijkt, loondienaren. Allen hebben zij gewerkt, omdat het móest, op bevel, of op contract. En dus niet gewillig, maar onwillig; niet

gaarne, maar ongaarne. Allen hebben zichzelf gehouden voor arbeiders die hun loon waardig waren. Allen waren zij trots op hun prestaties. Dat alles brengt Luther onder bij de *superbia*, de hoogmoed.

Daartegenover is volgens hem het kenmerk van de laatste groep, de werkers van het elfde uur geweest hun *humilitas*. Bij hen viel geen enkel woord over loon. Luther veronderstelt zelfs (al staat het niet in de tekst), dat zij nog meer gedaan hebben dan hun bevolen was. Zij waren een en al gewilligheid. Zij hebben betreurd dat nog niemand hen geroepen had. Zo graag wilden zij werken. En aan het einde van de dag maakten zij nergens aanspraak op, zij lieten alles over aan de goedheid van de heer van de wijngaard.

Luther roept dan uit: *Zie, hoe bij hen één uur van vrije en gewillige dienst in humilitas meer heeft uitgericht dan een hele dag van hebzuchtige en onwillige dienst in superbia!*

Wij merken hierbij op: Luthers theologie blijkt in deze preek nog niet volgroeid te zijn. Het geloof staat nog niet centraal. De plaats die later het geloof bij hem zal innemen, wordt in dit stadium ingenomen door de *humilitas*. Die *humilitas* draagt echter al enige karaktertrekken van het geloof, terwijl omgekeerd later het geloof bij Luther bepaald niet zonder *humilitas* zal zijn.

Na nu op deze wijze een eerste schets te hebben gegeven van zijn interpretatie van de gelijkenis, komt Luther vervolgens tot een nadere uitwerking.

Hij zegt: De verschillende soorten van arbeiders zijn er in de kerk steeds. En dan stelt hij scherp tegenover elkaar de 'eersten' en de 'laatsten'.

- Tot de 'eersten' rekt hij nu vooral de *clerici*, de priesters. Hij verwijt hen dat zij loondienaren zijn. Van zulke priesters, zegt hij, is de hele wereld heden vol.
- Ook voor de tweede groep arbeiders uit de gelijkenis, de mannen van het derde uur, weet hij een groep van eigen tijdgenoten aan te wijzen. Hij ziet in hen de bedelmonniken (*mendicantes*). Zij werken wel niet voor een bepaald, vastgesteld loon, zij hebben immers gekozen voor de vrijwillige armoede, maar zij werken wel voor een óribepaald loon. Luther zal hier niet zozeer aan tijdelijk loon als wel aan geestelijke beloningen hebben gedacht.
- De derde en vierde groep arbeiders uit de gelijkenis, de werkers van het zesde en negende uur kan Luther wat moeilijker in eigen tijd situeren. Zij treden voor hem veel onbepalder aan de dag. Hij spreekt over hen die werken om 'ijdele eer' en over hen die tegen hun zin en wil toch dagelijks bezig zijn in de 'mysteria Christi' (de geheimenissen van Christus), waarmee hij ongetwijfeld de sacramenten op het oog heeft gehad.

Het is duidelijk dat Luther in al deze vier soorten arbeiders gééstelijken, en dus niet leken, op het oog heeft gehad. Zijn kritiek was gericht op de geestelijken.

Tenslotte stelt hij de 'laatsten' aan de orde, de werkers van het elfde uur. Deze 'laatsten' zijn, naar Christus' woord, de 'eersten'. Hun loopbaan is kort, zegt Luther, en toch behalen zij de krans. Hun preken en werken in de dienst van God is uit liefde.

Wat in dit alles opvalt is, dat Luther zo vrijmoedig de gegevens van zijn tekst op eigen omstandigheden, op personen en situaties van eigen tijd heeft toegepast. Hij noemt immers priesters en bedelmonniken, en ziet in hen de eerste twee groepen arbeiders in de gelijkenis. En deze wijze van omgaan met de gegevens van de Schrift, vindt men niet alleen in deze preek van Luther. Zij is een kenmerk geweest en gebleven van heel zijn prediking. Soms krijgt men zelfs de indruk dat Luther bepaalde eigentijdse figuren en omstandigheden in de Bijbeltekst die hij behandelde in-gelezen heeft. Dan wordt de exegese mede bepaald door wat Luther in eigen tijd om zich heen zag. Wij

zullen hem niet mogen verwijten, dat hij de tekst van daaruit steeds geweld heeft aangedaan; hij heeft eerlijke exegese bedreven. Maar die was toch ook niet zo louter objectief dat eigen levenservaring er niet in mee resoneerde. De diepere oorzaak hiervan heeft gelegen in het feit, dat voor Luther de Heilige Schrift niet maar een boek was met talloze verhalen uit het verleden, maar het Woord Gods dat functioneerde ook in het heden. Bovendien, hij zag dat in feite zich altijd en overal hetzelfde voordoet. De superbia is niet slechts beperkt tot een bepaalde groep mensen, maar zij is de houding van de zondige en verdorven mens wanneer en waar die ook leeft. En de humilitas is een gave Gods die evenmin aan tijd en plaats gebonden is. Zo konden voor Luther in zijn exegese de eeuwen als het ware wegvallen. Een uiterlijke blijk daarvan is het feit dat hij zijn tekst vaak uitlegt in de tegenwoordige tijd.

Luther heeft in zijn uitleg, hier in deze preek, maar ook elders, soms openlijk soms verborgen kritiek geleverd op de wijze waarop de oudkerkelijke en middeleeuwse schrijvers, de patres (vaderen) deze gelijkenis hadden uitgelegd. Zij hebben ons, zegt hij, geleid in diepe doolhoven; wij willen die laten rusten, en wij willen uit deze gelijkenis tenslotte slechts een lering (doctrina) trekken, en dat is deze, dat ons hier, evenals in heel de Schrift, de humilitas alleen wordt aanbevolen! Op deze nederigheid komt het aan!

Wat is hét kwaad geweest van de 'eersten'?

Dat zij hoogmoedigen (superbi) waren. Dat is de reden waarom zij, nadat zij door de heer van de wijngaard geroepen waren, omdat hij hen wilde uitbetalen, gemurmureerd hebben. Zij namen in hun hoogmoed het hun heer kwalijk dat hij de andere arbeiders die veel korter gewerkt hadden, of zelfs maar één uur, en die de hitte van de dag niet hadden behoeven te dragen, aan hen gelijk maakte, door aan allen hetzelfde loon uit te betalen, te weten één penning. Ziehier, zegt Luther, wat een kenmerk is van alle ware werkheiligen (iustitii). Zij kennen Gods genade niet. Zij menen dat hetgeen door hen gedaan is hun verdienste bij God is. Zij willen niet beoordeeld worden als anderen, zij willen niet Gods genade, zij verwerpen zijn goedheid; zij willen alleen maar beoordeeld worden naar hetgeen door hen gepresteerd is. Ten aanzien van anderen, aan wie God zijn goedheid betoont hebben zij een 'scheel oog', dat wil zeggen: hun oog is boos, zij zien die anderen met nijd aan. Vandaar dat de heer van de wijngaard tegen hen heeft kunnen zeggen: *Is uw oog boos, omdat Ik goed ben?*

O mens, zo roept Luther aan het einde van de preek uit: *Waarom zijt ge nog hoogmoedig; wat gaat het u aan, over wie God zich ontfermt, en aan wie en hoeveel Hij anderen omnietschenkt. Laat zijn heilige en rechtvaardige wil u genoeg zijn. Verhef u toch niet tegen God!*

Overzien wij deze preek, dan bespeuren wij daarin nog veel wat thuishoort in de denkwijze van de jonge Luther. Als wij straks andere preken van hem besproken hebben zal dat nog duidelijker zijn dan nu. En toch mogen wij constateren, dat al in deze preek, een der oudste preken van Luther die ons bewaard zijn gebleven, enkele grondlijnen te vinden zijn die later steeds zullen terugkeren. Reeds nu stelt Luther, zij het nog niet in alle klaarheid, de genade tegenover de werken. Het is immers het vertrouwen op de werken dat de 'eersten' maakt tot dé 'laatsten'. De superbia, de hoogmoed, brengt ten val, de nederigen worden verhoogd.

2. 1527

Bijna 4 jaar later, op 27 januari 1521, hield Luther over de perikoop die ons hier bezighoudt, opnieuw een preek die ons bewaard is gebleven. Zij werd gehouden in het klooster, dus voor de monniken, niet voor de gemeente.

Hier blijkt voor het eerst dat Luther in het verstaan van de gelijkenis bepaalde

moeilijkheden heeft gehad. Wat de strekking van de gelijkenis betreft, die stond voor hem vast; maar ten aanzien van de uitleg der onderdelen had hij zijn aarzelingen. De arbeiders, zegt hij, zijn geroepen op verschillende uren, maar ik kan niet met zekerheid zeggen wat dat alles beduidt en op wie het achtereenvolgens betrekking heeft. En toch heeft Luther zich van deze stof niet willen ontdoen. Hij heeft een uitleg gegeven die hijzelf voor de beste hield.

De wijngaard, zegt hij, is *een beeld van de christelijke kerk*. En onder de arbeiders moeten verstaan worden de predikers. In de wijngaard hebben vijf soorten van arbeiders hun werk gedaan. Alleen met de eerste groep, die al vroeg in de morgen gehoord werd, sloot de heer van de wijngaard een overeenkomst. Tegen degenen die daarna kwamen, op het derde, het zesde, het negende en het elfde uur, zei hij alleen *dat hij hen geven zou wat billijk is*.

En dan gaat Luther deze gegevens invullen. Onder de werkers van het eerste uur verstaat hij de mensen die geleefd hebben ten tijde van Mozes. Heeft niet God met Mozes een verbond gemaakt? Gaf Hij niet aan Mozes zijn wet? Noach, Abraham en anderen, vóór Mozes, hadden alleen maar de belofte. Zij hadden, aldus Luther, geen wet nodig, zij werden geleerd door de Heilige Geest. Maar tegen Mozes zei God: *Ik zal u geven een land vloeiende van melk en honing* (Exodus 3, 8). Dat was de 'penning'. God beloofde Mozes en het volk aardse goederen: het land Kanaän en overvloed. Hield Israël zich aan de wet, dan zouden ze het land Kanaän erven en welvaart genieten. Luther ontkent niet dat daarmee tegelijk aan Israël ook geestelijke goederen werden beloofd, een geestelijk vaderland, geestelijke vreugde en het eeuwige leven, maar dan onder het beeld van een aards land en aardse zegeningen. Hiermee zijn dus getypeerd de werkers van het eerste uur.

Maar hoe zit het met de werkers van het derde, het zesde en het negende uur? Zij beduiden, zegt Luther, de tempora prophetarum, dat wil zeggen: *de tijden der profeten*. Na Mozes kwamen de profeten. Zij horen allen thuis in de tijd van het Oude Testament. God zond steeds opnieuw profeten. Op verschillende tijden betraden zij de wijngaard. En zij hebben zwaar werk moeten verrichten en lang moeten werken. Maar hoe vruchteloos was hun arbeid. Het was de tijd van de wet.

Toen kwam Christus, de tijd van het Nieuwe Testament. Het was het elfde uur, het laatste. Nu gaat alles veel gemakkelijker en sneller. Nu heeft men niet veel tijd nodig, slechts één uur. Het is de tijd van de vrijheid des Geestes. Nu dient men niet meer om loon. En toch geniet men dezelfde of nog meer vrucht dan de vaders in de tijd van het Oude Testament.

Wet en liefde stelt Luther tegenover elkaar. De weg der wet, de weg der goddelijke geboden is een lange weg, een hele dag. Maar in de liefde gaat alles vlug. Dan is maar één preek nodig. Mozes en de profeten hadden vele preken nodig, en wat leverde het op? De wet maakt de mens niet vroom. Het is immers onmogelijk dat de mens in eigen kracht Gods geboden zou kunnen houden. Ja in schijn, dus uiterlijk, voor de mensen, maar niet innerlijk, voor God. Daartoe is het Evangelie nodig. Het Evangelie maakt ons vrij.

Zo wordt, zegt Luther, in deze gelijkenis niets anders aangetoond dan *de onderscheiding van de bediening van de letter en de bediening des Geestes*. De bediening van de letter is die van de wet, de bediening des Geestes is die van het Evangelie. De vruchten van het werk der wet zien wij in de eerste groep arbeiders, in die vooral, en de vruchten van het Evangelie zien wij in de laatste groep arbeiders, de werkers van het elfde uur. *Te allen tijde*, aldus Luther, *al vanaf het begin der wereld zijn er predikers van de wet en predikers van het Evangelie*.

Deze laatste opmerking leert ons dat Luther 'Oude Testament' en 'Nieuwe Testament'

niet geheel laat samenvallen met twee opeenvolgende perioden van de heilsgeschiedenis. Al vanaf het begin der wereld waren er predikers van het Evangelie, zegt hij, die dus thuishoorden in het Nieuwe Testament. Het Evangelie was er dus ook al in de tijd van de wet. En omgekeerd, in de tijd van het Evangelie, ofwel de tijd van het Nieuwe Testament, zijn er niettemin nog predikers van de wet. De tijd van het Oude Testament en die van het Nieuwe Testament vormen bij Luther een relatieve, geen absolute tegenstelling. Desniettemin laat hij zijn heilshistorische indeling niet geheel vallen. En hij verwijt dan ook de Joden, dat zij, toen het Evangelie kwam, als arbeiders van het eerste uur, gemurmureerd en geklaagd hebben. Zij gunden niet de werkers van het laatste uur, levend in de vrijheid van de Geest, de genade die hen bewezen werd. Zij bleven hangen aan de 'penning' die hun loon was en begeerden nog meer. Zij hielden vast aan hun áárdse verwachtingen. Daardoor verloren zij het Evangelie, dat ging aan hen voorbij; en het kwam bij hen niet tot vrucht dragen. Zij wilden hoger staan en beter geacht worden dan de anderen; zij eisten een hoger loon dan die anderen. Maar dat ging niet door. De heer van de wijngaard zei tegen hen: *Mag ik niet doen met het mijne wat ik wil!*

Het is duidelijk dat Luther in deze preek heel de gelijkenis gezet heeft in het kader van de tegenstelling letter en Geest, Wet en Evangelie. Dus niet meer, zoals in 1517, in het kader van hoogmoed en ootmoed. En hiermee was Luther gekomen tot zijn eigenlijke, reformatorische verstaan van deze gelijkenis.

3. 1523

De derde preek van Luther die wij willen analyseren is door hem gehouden op 1 februari 1523. Er is ons maar een betrekkelijk kort verslag van deze preek overgeleverd.

Aan het begin releveert Luther heel kort hoe de gelijkenis door de patres, de vaders is uitgelegd. Die hebben, zegt hij, aan de hand van deze gelijkenis de tijd ingedeeld in vijfperioden: de tijd van Adam, die van Noach, die van Abraham, die van Mozes en die van Christus. Luther laat deze uitleg voor wat zij is. Ik prijs haar niet aan, zegt hij, en ik verwerp haar evenmin.

Maar zelf wil Luther, zoals hij zegt, blijven bij de eenvoudige zin der woorden. Het is niet nodig dat wij er meer in leggen dan zonder meer duidelijk is. Hoofdsom (summa) van deze gelijkenis is: Al wat de Heere met zijn volk doet is goed; in de ogen der mensen is het echter niet goed, die vinden het onbillijk. *God wil door deze gelijkenis wegnemen alle vermetelheid (vermessenheit) en hovaardigheid der mensen, opdat niemand zal menen door zijn werken bij God iets te verkrijgen. Niemand mag menen dat hij om zijn eigen gerechtigheid door God zal worden aangenomen.*

De werkers van het eerste uur krijgen bij Luther in deze preek extra aandacht. Zij zijn de mensen die zich beroemen op hun werken. In de tijd van de Heere Jezus Christus waren het de Joden, thans zijn het de religieuzen, de kloosterlingen. Zij houden zichzelf voor de besten. Zij verkeren in groot gevaar. De mens zal altijd, hoe heilig hij ook is, voor ogen moeten houden Christus' woord: *Velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren;* en ook: *De eersten zullen de laatsten zijn.*

En dan verwijst Luther naar Kain en Abel. Kain was veel edeler dan Abel. Adam en Eva hebben vast geloofd dat Kain boven Abel stond en beter was. Maar wij weten wat God met hem gedaan heeft. En zie ook Ezau en Jakob. Ezau kreeg van zijn vader Izaak de zegen, en toch heeft God gezegd: *Ezau heb Ik gehaat* (Maleachi 1, 3). In de tijd van het Nieuwe Testament was Judas een zeer bijzonder man. Hij stond boven de andere discipelen. Maar 'zie, in een oogwenk was het anders. Demas had lange tijd Paulus geholpen en toch weten wij hoe het hem vergaan is. Al wie wat groots is moet

toezien; vandaag is hij zus en morgen is hij zo!

Zolang er geloof is, heeft de mens hoop. Hij hoopt op Gods genade. Maar laten wij bedenken dat wij kunnen vallen. Ook al staan wij in het ware geloof, wij kunnen niet zonder vrees zijn. Wij weten niet of ons geloof blijvend zal zijn. En anderzijds: al is een zondaar nog zo slecht, wij mogen hem niet verachten. Wij moeten ieder ander voor beter en heiliger houden dan wij zelf zijn. Ieder moet vrezen en toch moedig zijn. Ieder moet hopen, en vertrouwen dat de Heere hem genadig is, maar hij mag niet menen dat het in zijn eigen hand ligt. Ieder moet zichzelf voor de 'laatste' houden. Ook al zou ik de hoogste zijn, toch moet ik denken dat de ergste hoer aan mij gelijk is, en dat ik aan die ergste hoer gelijk ben. Sommige mensen leven onberispelijk en toch kan men niet op grond daarvan zeggen dat zij door God aangenomen zijn. Teksten als deze, zegt Luther, vernederen ons, houden ons 'in fide en tinvore', dat wil zeggen: tegelijk in vrees en vertrouwen; opdat niemand zich zal verheffen op de staat waarin hij verkeert. Stond dit er niet, ge zoudt blijven in uw hoogmoed, ge zoudt nooit komen tot kennis van uzelf.

Deze tekst is een verschrikkelijke tekst (*locus terribilis*) en toch ook een zeer troostvolle tekst (*locus consolatorius*). Zij dwingt ons tot de belijdenis dat ons heil geheel in Gods hand ligt. Teksten als deze dienen tot onze vernedering (*humiliatio*) en tot onze opbeuring (*exaltatio*). Zij brengen ons enerzijds tot kennis van onszelf, en anderzijds troosten zij ons. Zelfs al regeert de duivel in ons, God staat erboven. Hij wil ons in genade aannemen.

Als één ding duidelijk is in deze preek dan is het dit, dat Luther zelf iets heeft gevoeld van het huiveringwekkende in deze gelijkenis. 'Eersten' werden 'laatsten'; geroepenen bleken toch geen verkorenen te zijn.

Het heeft een ogenblik de schijn alsof Luther zijn hoorders alleen maar vrees wilde inboezemen. Toch is dat niet het geval geweest. Hij wilde dat zij niet alleen maar in vrees, maar ook in geloof zouden leven. Geloof is echter wat anders dan valse rust. En bovendien: verslagenen richtte Luther op. Want even waar als het is dat 'eersten' 'laatsten' worden, mag worden gezegd dat 'laatsten' 'eersten' worden. Gods genade staat vast, ook al is er bij ons het wankelen.

4. 1524

Op 24 januari 1524 preekte Luther opnieuw over de gelijkenis. Hij situeert haar nu heel sterk in Jezus' onderwijs. Aanleiding daartoe vindt hij in de woorden waarmee de gelijkenis begint: *Want het koninkrijk der hemelen is gelijk een heer des huizes. Met Christus is Gods rijk gekomen, met Hem kwam het laatste, het elfde uur.* Wij ontkennen niet, zegt Luther, dat ook de vaderen van het Oude Testament in het rijk van Christus hebben geleefd, en dat zij eenzelfde geloof hebben gehad als wij hebben, maar toch was dit rijk niet zo openbaar als toen Christus kwam, die preekte: *Het koninkrijk der hemelen is nabij gekomen.*

Wat is nu de aard van dit rijk van Christus, ofwel rijk Gods? Luther antwoordt het is een rijk van genade en barmhartigheid (*regnum gratiae*). Andere rijken hebben als kenmerk allerlei wetten en aardse bezittingen, als goud en zilver. Maar koning Christus heeft geen andere uitrusting dan barmhartigheid en trouw. Hij dwingt niet met zwaard en geweld, maar lokt met genade en barmhartigheid. Deze koning troont op het verzoendeksel, Hij is een Koning der barmhartigheid (*rex misericordiae*). In zijn rijk wordt niet een schrikbewind uitgeoefend; men kan, in dit rijk, juichen en zingen.

Dit rijk is vervolgens verspreid over de ganse aarde. Het zit niet ergens weggescholen in een hoekje. Dood en duivel hebben het tegen Christus moeten afleggen, daarom is

Christus' rijk wereldwijd. En het is ook onvergankelijk. Hoevelen er ook tegen strijden, toch blijft het. Dat alles is een bron van vreugde: Wie dit rijk kent, wordt verblijd, Het zal tot in eeuwigheid niet wankelen. Ziet toe dat ge in dit rijk blijft.

En dan komt Luther tot een nadere uitleg van de gelijkenis. Heersen in Gods rijk barmhartigheid en genade, dan volgt daaruit dat in dit rijk voor verdienste geen plaats is. Het is onmogelijk dat ik met mijn verdiensten dit rijk verkrijg, omdat het immers een 'rijk van barmhartigheid' is. Gods rijk duldt geen wetten, werken en verdiensten! Nu hebben de paus en de zijnen, zegt Luther, ook hun Bijbelteksten. Staat er niet in de Schrift dat Christus, als Hij zal wederkomen, ieder zal oordelen naar zijn werken? Wordt er gepreekt over een tekst waarin Gods loutere genade beschreven staat, dan stoppen zij de oren. Zij hebben het steeds over werken en verdiensten. Zij menen dat zij zelf eenmaal in het rijk van God de hoogste plaats zullen innemen. En toch blijf ik erbij, zegt Luther, dat in het rijk van God geen verdiensten worden geduld. Allen die geroepen worden waarschuwt God en Hij verschrikt allen die bouwen op hun werken, Hij zegt: *Ik zal met het Mijne doen naar Mijn welbehagen.*

En dan betreft Luther in zijn uitleg van de gelijkenis ook de voorafgaande perikoop, Mattheüs 19, waar wij lezen van de rijke jongeling, zijn gesprek met Jezus en van het daaropvolgende gesprek van Jezus met zijn discipelen. Heeft Jezus niet gezegd: 'Zo wie zal verlaten hebben, huizen, of broeders, of zusters, of vader, of moeder, of vrouw, of kinderen, of akkers, om Mijns Naams wil, die zal honderdvoud ontvangen, en het eeuwige leven beërven' (vs 29)?

Luther weet dat zijn tegenstanders zich op deze en dergelijke teksten plachten te beroepen. Toch geeft hij hun niets toe. Zij verstaan, zegt hij, deze tekst niet goed, want zij betrekken hem op de werken. Maar Christus zelf zegt in het vers dat hierop volgt: 'Maar vele eersten zullen de laatsten zijn, en vele laatsten de eersten' (vs 30), en laat dan vervolgens de gelijkenis horen van de arbeiders in de wijngaard, die weer met dezelfde woorden eindigt.

Wie het aandurft om Jezus' woorden te betrekken op de werken, die zal, aldus Luther, op de Jongste dag bemerken dat hij de tekst geheel verkeerd verstaan heeft. Een arme drommel, die niets gepresteerd heeft, zal dan door God worden aangenomen; hij zal de zaligheid genieten, en u zult buiten gesloten worden. Kartuizers en andere monniken zullen aantreden en zeggen: Ik heb mijn vader, mijn moeder, enz verlaten; en nu, o Christus, U hebt zelf gezegd: *Zo wie zal verlaten*, enz. Met andere woorden: zij zullen zeggen: *Geef ons ons loon!*

Luther zegt: Deze lieden hebben dit woord van Jezus even slecht begrepen als de doctores, die ons hebben veroordeeld en ons hebben voorgehouden: Ziet ge niet, dat de Schrift spreekt over de werken! Luther vraagt: Wat moeten wij hun antwoorden? Hij heeft maar één antwoord: *De eersten zullen de laatsten zijn!* Het is genade, en het zijn niet de werken waardoor wij behouden worden. Christus heeft met deze tekst niet bedoeld, dat God ooit onze schuldenaar zal zijn. Het 'honderdvoudig vergelden' mag niet doel zijn, het is slechts een vanzelfsprekend gevolg van ons dienen van God. Wees wijs, zegt Luther tegen de gemeente: Houden zij u woorden voor uit de Schrift waarin enig gewicht wordt toegekend aan de werken, stel daar dan tegenover andere woorden uit de Schrift, die spreken over de genade en volhard daarbij. Teksten die spreken over de werken, moet ge zó verstaan, dat het gaat over hetgeen volgt. Leef uit de genade en reken niet op verdiensten, voor de rest zal de Heere wel zorgen.

En dan, terugkerend tot de gelijkenis, zegt hij: Zij werpt al het onze ter aarde. Het rijk van Christus vraagt er niet naar of men man of vrouw is, knecht of heer, het begeert niet verdiensten, die de mens alleen maar verheffen. Voor de zwakke gaat de deur niet dicht, en voor de rijke gaat hij niet open. De deur gaat open voor allen die weten dat

het een 'rijk der genade' (regnum gratiae) is. Christus is voor allen gelijk, en daarom ook zijn rijk. Paulus heeft in zijn leven meer gearbeid dan de andere apostelen, en toch stond hij voor God niet boven die anderen. De natuur van de mens en zijn rede willen hier niet aan. Natuur en rede hangen aan de werken, willen van de genade niet weten. Weg, roept Luther uit, met alle hovaardigheid (praesumptio)! Houd u aan de middenweg. Onder de 'middenweg' verstaat Luther, dat wij nóch hovaardig nóch wanhopig zijn, dat wij ons niet door onze zonden laten ontmoedigen en dat wij niet op onze werken ons verheffen. Het Evangelie, aldus Luther, zegt: Ben je iets - *vrees!* Ben je niets - *verheug je!* Het is gevaarlijk om een christen te zijn. Als wij leefden ten tijde van de martelaren, dan zou het niet zo gevaarlijk zijn; dan zouden wij er niet zo gemakkelijk toe komen om ons te verheffen.

Luther zelf heeft, zoals ook uit deze preek blijkt, de ernst van de gelijkenis gevoeld. In die mate, dat hij kon zeggen: *Om paus en duivel bekreun ik mij niet, maar teksten als deze, waarin staat dat eersten laatsten worden, drukken mij neer. God behoede mij, dat ik niet een laatste worde!*

5. 1525

Nu zijn wij toegekomen aan een postille. Wij treffen haar aan in de zogenaamde Fastenpostille van het jaar 1525.

Weer begint Luther met te verwijzen naar de exegese der vaders. Zij hebben, zoals wij al vernamen, de 'uren' in de gelijkenis betrokken op verschillende tijden, te beginnen bij Adam. In een voorafgaande preek heeft Luther deze exegese gelaten voor wat zij is. Nu is dat anders. Hij is scherper in zijn oordeel. Hij noemt haar 'gezwets' en zegt van haar dat zij goed is om tijd te verdrijven als men niets anders te preken heeft. Luthers hoofdbezwaar tegen deze uitleg der vaders is, dat hierin Adam en de heilige patriarchen gedegradeerd worden tot mensen die door de heer van de wijngaard moesten worden bestraft, en die, om hun morren en klagen, buiten het hemelrijk zijn gezet. Neen, zegt Luther, zo is het niet, dit is een 'fabel', en die laten wij varen, wij willen blijven bij de eenvoudige zin en bedoeling van de Heere Christus, die met deze gelijkenis heeft willen aantonen hoe het toegaat in het koninkrijk der hemelen, dat wil zeggen in de christenheid hier op aarde, namelijk dat God daarin wonderlijk oordeelt en werkt, in die zin dat Hij van de eersten de laatsten maakt en van de laatsten de eersten. Dat wordt ons voorgehouden om degenen die iets zijn te verootmoedigen, opdat zij zich op niets zullen verlaten dan op de goedheid en barmhartigheid Gods alleen. En omgekeerd om degenen die niets zijn te bemoedigen, opdat zij zich zullen verlaten op Gods goedheid.

Daarom moet men, zegt Luther, in deze gelijkenis niet zozeer op de details letten als wel op de hoofdzaak.

Wat de 'penning' precies is, en wat precies met het eerste en het laatste uur bedoeld wordt, dat is zo belangrijk niet. Maar men lette erop wat de heer van de wijngaard wilde, hoe hij gezind was. Het is duidelijk dat hij zijn goedheid hoger gewaardeerd wilde zien dan alle werken en verdiensten. Niet alles in deze gelijkenis kan voor ons een regel zijn om naar te handelen. Evenmin als in de gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester (Lukas 16, 1-13). De wijze waarop deze rentmeester zijn heer heeft bedrogen, is voor ons niet een voorbeeld. Het komt er alleen maar op aan dat wij letten op de verstandigheid van de rentmeester, die heel bekwaam en wijs voor zichzelf zorgde; zij het ook tot schade van zijn heer. Gelijkenissen als deze zijn niet door Christus uitgesproken met de bedoeling dat alles wat erin staat door ons zou moeten worden nagevolgd.

God heeft in de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard laten zien, dat het louter

goedheid is wat Hij ons geeft, en dat niet de één boven de ander staat. Christus heeft hiermee aan de kaak willen stellen de vermetelheid en hovaardigheid van hen die met hun werken zich willen indringen in de hemel. Zo was het in Jezus' tijd gesteld met de Joden. Zij stonden het dichtst bij God, en zij achtten zich de hoogste plaats waardig. Heden vindt men bij de geestelijken hetzelfde.

Allen hebben gewerkt om een bepaald loon. Zij hebben Gods wet geheel verkeerd opgevat. Als zouden zij die wet moeten vervullen om daarmee loon te verdienen. Zij beseften niet dat het bij God alleen op genade aankomt. Dat is de zin van het zich verhuren voor een penning in deze gelijkenis. En dat is de reden waarom hun het leven zuur en bitter werd.

En toen kwam het Evangelie. Dat maakte alles gelijk. Paulus zegt in Romeinen 3, 23: *Allen hebben gezondigd en derven de heerlijkheid Gods!* Degenen die vele goede werken hebben gedaan, zijn niet meer dan openbare zondaren, ook zij moeten zondaren worden en het verdragen dat God zegt, dat door de werken der wet niemand gerechtvaardigd wordt.

Maar daar willen velen niet aan. Verachtelijk zien zij neer op degenen die helemaal niets gedaan hebben. Zou hun inspanning en arbeid niet meer waard zijn dan de lediggang en het gemakkelijke leven van vele anderen? Dat accepteren zij niet. Zij gaan morren tegen de heer van de wijngaard. Zij vinden het niet billijk. Zij lasteren het Evangelie en worden daarin steeds harder. En zo verliezen zij dan de gunst en genade Gods; zij krijgen hun tijdelijk loon, de 'penning', en worden verdoemd. Zij krijgen precies wat zij begeerd hebben: tijdelijk loon, en méér niet.

De anderen echter belijden dat zij noch de penning noch de genade verdiend hebben. Zij blijven bij de genade. En daardoor worden zij zalig, terwijl het hun bovendien aan het aardse niet zal ontbreken. Alles komt aan op de goedheid van de heer van de wijngaard.

Hoewel Luther, zoals wij al hoorden, over de penning niet speculeren wilde, blijft hij daarin toch zien een beeld van tijdelijke goederen. Hij zegt: wanneer men letterlijk interpreteren wil, dan moet men in de 'penning' de tijdelijke goederen zien, en dan moet men in de gunst en goedheid van de heer van de wijngaard het eeuwig goed zien. De 'dag' en 'hitte' wil Luther niet betrekken op de tijdsduur, maar op het geweten. De werkheiligen verrichten lange en zware arbeid - ,waarom? Omdat zij het doen met een bezwaard en onwillig hart, door de wet gedwongen en gedreven. Het 'ene uur' is dan: het lichte geweten, dat, door de genade geleid, gewillig en zonder het drijven van de wet goed leeft.

Allen hebben eenzelfde penning ontvangen. Dat wil zeggen dat aan beide tijdelijk goed gegeven wordt. Maar de laatsten hebben het niet gezocht, het viel hun zomaar in de schoot, omdat zij het koninkrijk Gods eerst zochten (Mattheüs 6, 33); en bovendien ontvingen zij de genade en het eeuwige leven. De werkers van het eerste uur zochten alleen het tijdelijk goed, zij werkten met het oog alleen daarop. Zij hebben met een hard leven de hel verdiend. Maar de werkers van het ene uur zagen niet op de penning, en toch kregen zij alles. Zij steunden niet op hun verdiensten, maar op 's Heeren goedheid. Ziehier, zegt Luther, hoe wij die twee woorden 'eersten' en 'laatsten' moeten verstaan.

Voor God worden de rollen steeds omgekeerd. Zij die, voor het oog der mensen en ook in eigen oog, de eersten zijn, zijn bij God de laatsten; en zij die bij de mensen, en ook in eigen oog, de laatsten zijn, zijn bij God de eersten. Degenen die wanen dat zij het dichtst bij God staan, staan in werkelijkheid het verst van Hem af. En zij die naar hun besef het verst van Hem af staan, staan in werkelijkheid het dichtst bij Hem.

Men moet zich houden, zegt Luther, aan de spreuk: *Wie zich verhoogt zal vernederd*

worden en wie zich vernedert zal verhoogd worden. De eerste voor de mensen is de laatste voor God, de laatste voor de mensen is de eerste voor God; de eerste voor God is de laatste voor de mensen, en de laatste voor God, is de eerste voor de mensen.

Het gaat hier niet, aldus Luther, over 'eersten' en 'laatsten' in de gewone zin des woords. Het is wel waar dat niemand voor God bestaan kan, ook niet de hooggeplaatsten, die men de eersten zou kunnen noemen, maar dat is hier niet aan de orde. Het gaat hier over zulken die menen dat zij voor God de eersten zijn; en over zulken die menen dat zij voor God de laatsten zijn.

En daarom treft dit oordeel juist zeer treffelijke, zeer vrome vromen, ja de allerheiligsten. Men bedenke, dat Christus deze gelijkenis zijn discipelen allereerst heeft voorgelaten. Hiermee zinspeelt Luther op wat wij lezen in het voorafgaande hoofdstuk, Mattheüs 19, waarin wij tegenkomen de vraag van de discipelen: *'Zie, wij hebben alles verlaten, en zijn U gevolgd, wat zal ons dan geworden'?* (vs 27).

Ook mensen die naar het uiterlijk te oordelen helemaal niet behoren tot de eersten, omdat zij arm zijn, omdat zij zwak zijn, omdat zij veracht zijn, en omdat zij om Gods wil het een en ander lijden, kunnen toch nog wel een hart vol zelfbehagen hebben en als zodanig behoren tot de 'eersten'. Ook in zijn armoede enz kan de mens zich voor God beroemen. Men kan trots zijn op eigen nederigheid. En zo behoort men dan, ook al is de schijn anders, toch tot de werkers van het eerste uur. Het hangt dus niet van het uiterlijke af. God oordeelt het hart. De gelijkenis ziet meer op hart en geweten dan op uiterlijke omstandigheden.

Ook naar de andere kant werkt Luther dit uit. Iemand, zegt hij, kan rijk zijn, een naam hebben, eer genieten, maar toch nederig voor God, zodat hij in eigen oordeel een 'laatste' is, terwijl hij toch een eerste is. Vandaar, zegt Luther, dat men in de psalmen zoveel vrees voor zelfverheffing tegenkomt. Juist de hoogste heiligen hadden een heilige vrees voor de innerlijke zelfverheffing voor God. En ook vindt men in de psalmen dat menig heilige op dit punt gestruikeld is. Dan dachten zij: Wij hebben het bereikt! Dan meenden zij God te kennen. Dan dachten zij: Wij hebben dit gedaan of dat gedaan! Zonder het zelf te bemerken maakten zij zichzelf tot 'eersten' voor God. Dat werd hun dan ten val. Zo is David gevallen. Zo is later Petrus gevallen.

Luther betreft het ook op zichzelf en de zijnen. Waarschuwend houdt hij deze gelijkenis ook zichzelf en de zijnen voor. Wij hebben, zegt hij, een naam gekregen. Bijkans de hele wereld hebben wij onderwezen. Men zou het er voor kunnen houden dat wij het dichtst bij God staan, en dat wij Gods Geest als het ware met veren en al opgegeten hebben. Luther wil zeggen: *Welk een gevaar bedreigt ons daarin!*

Maar ook op anderen betreft Luther de inhoud van de gelijkenis. Allereerst op de *sectariers*. En dan, vooral, op de paus. De paus heeft zich Gods stedehouder genoemd, hij verhief zich, hij werd in eigen oog en in het oog der wereld de allerhoogste. Juist daardoor, zegt Luther, werd hij een stedehouder van de duivel. Geen mens heeft ooit zozeer tegen Gods Woord gewoed als de paus doet. En toch heeft hij het zelf niet bemerkt. Hij kende geen vrees, ook niet voor het scherpe oordeel dat door God zelf in onze gelijkenis is uitgesproken: De eersten zullen de laatsten zijn. Hij leefde zorgeloos en welverzekerd.

Zo is dan, zegt Luther, de hoofdsom van deze tekst, dat geen mens zo hoog is, noch ooit zo hoog zal klimmen, dat hij niet te vrezen heeft, dat hij de allerlaagste wordt; en omgekeerd, dat niemand ooit zo diep gevallen is, of zal kunnen vallen, dat hij niet meer mag hopen dat God hem genadig zal zijn en hem tot de hoogste zal maken. Alle verdiensten van mensen zijn hier opgeheven, en de goedheid Gods alleen wordt geprezen.

Met de woorden: *De eerste zal de laatste zijn*, ontnemt de Heere Christus u alle

eigenwaan, en verbiedt Hij u dat ge ook maar boven iemand, al zou het een hoer zijn u verheft, ook al was u een Abraham, een David, een Petrus of een Paulus.

En met de woorden: *De laatste zal de eerste zijn*, bewaart Hij u voor alle vertwijfeling en wanhoop en gebiedt Hij u, dat ge u begeeft onder zijn heiligen, ook al was u een Pilatus, een Herodes, een inwoner van Sodom en Gomorra. Evenmin als wij oorzaak hebben ons iets in te beelden en ons te verheffen, hebben wij oorzaak om te vertwijfelen. Door dit Evangelie wordt de 'middenweg' bekrachtigd en gehandhaafd; een weg waarop men niet verlangend uitzielt naar de penning, maar wel naar de goedheid van de heer des huizes, een goedheid die enerlei is over hogeren en lageren, over eersten en laatsten, over heiligen en zondaren. Want God is - zo eindigt Luther deze indrukwekkende preek niet alleen een God der Joden maar ook der heidenen, ja, een God van alle mensen, wie zij ook zijn en hoe zij ook heten.

6. 1526

Nu een preek die gehouden werd op 26 januari 1526. Al dadelijk zet Luther uiteen wat voor hem de eigenlijke inhoud van de gelijkenis is. Die inhoud is voor hem geen andere dan de inhoud van het hele Evangelie. *Het komt op de genade aan, en niet op de werken*. Sommigen willen het heil met hun werken verdienen. Anderen begeren door genade alleen zalig te worden. Al vanaf het begin der wereld is hierover strijd gevoerd; en dat zal zo blijven. De wereld zal nooit komen tot de erkenning dat men enkel uit genade zalig wordt. Het merendeel der mensen houdt het bij werken. En daarom is deze gelijkenis Luther veel waard. Hij wil haar boodschap niet missen.

Luther betreft ook nu weer, al zegt hij nadrukkelijk dat hij over de uren niet wil speculeren, het laatste uur op de tijd van het Nieuwe Testament. De apostelen en hun dienaren hebben nauwelijks één uur gewerkt. En toch hebben zij evenveel ontvangen als degenen die twaalf uren hadden gewerkt. Hierin zal men niets anders kunnen zien dan de goedheid (bonitas) van de heer van de wijngaard.

De gelijkenis gaat, zegt Luther ook nu, niet over uiterlijke omstandigheden maar zij heeft betrekking op de gewetens, op de harten der mensen. Men kan ook zeggen: over de gezindheid der mensen. Hoe zijn wij gezind, tegenover God? Wat aan de arbeiders in de wijngaard ten deel ingevallen was overeenkomstig hun gezindheid. Zij kregen naar zij begeerden. Zoals zij zich de heer van de wijngaard voorstelden, zo geschiedde hun ook.

Luther komt hiermee op een thema dat hij menigmaal heeft behandeld in zijn preken. Vaak heeft hij zich daarvoor beroepen op Jezus' woord: *U geschiede naar uw geloof* (Mattheüs 8, 13). Als men zich God als een rechter voorstelt, zegt hij in deze preek, dan is Hij dat ook. Stelt men zich Hem voor als een vader, dan is Hij ook een vader. Stelt men zich Hem voor als een duivel, dan is Hij dat ook. Als ik Hem voor een koopman houd, dan is Hij ook een koopman.

Luther heeft wel beseft, dat hij zich hiermee gewaagd heeft uitgedrukt. En daarom voegt hij er onmiddellijk een verduidelijking aan toe. Hij zegt: Niet dat God zo is naar Zijn Wezen (natura), *maar in mijn geweten is Hij zo*. Het staat met niet één geweten goed, tenzij het God houdt voor een barmhartig God, voor een God die om niet zijn genade schenkt. Alleen een zodanig geweten is goed. Maar zulk een geweten geven wij onszelf niet. De Heilige Geest moet ons verlichten zodat wij aldus over God gaan denken. Het is de natuur van de mens om van God een vijand, een rechter, een koopman te maken. Vandaar dat wij zo bang voor Hem zijn. De natuur van de mens, ofwel zijn rede, is blind. Zij meent dat zij Gods toom zelf zal moeten afwenden. Zij maakt van God een sjacheraar. Zo doen bijvoorbeeld, zegt Luther, de geestelijken (clerici). Zij leven in de waan dat zij Gods volk zijn, dat zij van Hem niets te duchten

hebben. Maar zij zijn loondienaren.

God is niet een koopman. Men moet Hem houden voor een goedertieren Vader. En daar moet men bij blijven. Ongeacht of men gewerkt heeft of niet, of men veel gedaan heeft of weinig. God wil, net als de heer van de wijngaard, dat wij zijn goedheid prijzen; dat alleen.

Het christenhart moet afzien van alle werken en zeggen: *Heere, ik kom tot U als een arm en ellendig mens, ik zie alleen op uw goedheid en barmhartigheid.* Een christen mag dus niet zien op zijn werken. Maar, in zekere zin, ook niet op zijn zonden, namelijk in die zin dat de kennis van zijn zonden hem zou weerhouden van het gaan tot Christus. Luther laat de christen zeggen: Ik weet niets van verdiensten en ik weet niets van zonden! Een christen, zegt hij, wendt de ogen af zowel van zijn verdiensten als van het door hem bedreven kwaad. Het geweten heeft de neiging om zich blind te staren, is het niet op verdiensten dan op eigen zonden. Kijk ik naar mijn zonden, dan vertwijfel ik; kijk ik naar mijn goede werken, dan word ik hovaardig, èn: stort ik in de hel. Ik moet beide loslaten: de zonde en de arrogantie.

Een christen kijkt niet naar zonden en niet naar werken. Hij hangt alleen aan de goedheid Gods, die is zijn troost. Het christenhart wordt door de zonden niet al te zeer verschrikt en het wordt niet trots en hoogmoedig vanwege de werken. Zonden gelden niet en goede werken gelden ook niet. U hebt geen reden om u te verheffen en u hebt ook geen reden om te wanhopen. Houd u vast alleen aan de goedheid Gods.

7. 1528

In deze preek, gehouden op 9 februari 1528, komt Luther nog weer eens terug op het thema van de middenweg (*mittler stras*). Het is trouwens een thema dat Luther ook in vele andere preken heeft aangeroerd. *Er is enerzijds de zorgeloosheid, zelfverheffing, hovaardigheid en er is anderzijds de wanhoop, de desperatio.* Het ene, zegt Luther, is het gevaar ter rechterzijde en het andere het gevaar ter linkerzijde.

Als God ons versierd heeft met rijke gaven, tijdelijke en geestelijke gaven, dan gaan wij ons gevoelen, dan voelen wij ons boven anderen verheven. Mannen als Augustinus, Hilarius en Bernard waren boven anderen door God met gaven versierd. En ook heden zijn er, zegt Luther, in de christenheid zeer voortreffelijke mensen. Maar God mag ze wel met beide handen tegenhouden, omdat de oude Adam de neiging heeft zichzelf in deze gave te spiegelen. Men zegt dan wel met de mond dat men aan deze gaven niet hangt en dat men ootmoedig is, maar de hovaardigheid is een kwaad dat weinig bemerkt wordt, het zit diep in ons verborgen. Wij worden onbemerkt trots en menen als het ware in Gods schoot te liggen. Dit is het gevaar ter rechterzijde.

En ter linkerzijde? Daar is het gevaar van de vertwijfeling. Wie niet behoort tot de geleerden, tot de begaafden, en maar een gering mens is, meent dat God aan hem niet denkt. Men denkt dan: Waarom heeft God niet ook mij versierd met zulke gaven, dan zou ik anderen tot nut kunnen zijn? Waarom ben ik niet rijk? Waarom ben ik niet knap? Men heeft dan allerlei sombere gedachten, men meent zelfs verloren te zijn. Vooral als iemand tot zijn oren in de zonden zit, is hij twijfelmoedig. Dit is het gevaar ter linkerzijde. De Heere wil ons op de middenweg houden.

De eerstgenoemden boezemt Hij vrees in, en de laatstgenoemden richt Hij op. Het gevaar van de rechterkant ziet Luther vervolgens gestalte aannemen bij de Schwermeri, de dweepers, de spiritualisten en Wederdopers. Hij erkent: Er zijn onder hen voortreffelijke lieden, zeer begaafd. Zij hebben veel kennis, zijn wel ter tale en leiden een goed leven. Maar zij zijn zo eigenzinnig en zelfverzekerd dat niemand met hen iets beginnen kan. Men kan tegen hen schrijven wat men wil, het is alles slaan op

een aambeeld, zo hard zijn zij. Zij lijdten aan hovaardigheid. Het zou, zegt Luther, voor hen beter zijn, dat zij niet zoveel kennis en gaven hadden, dat zij leefden in de onkunde. Dan zouden zij niet zo hoogmoedig zijn.

Luther denkt ook aan de Joden. Voor hen was deze gelijkenis het eerst bedoeld. Zij waren het die als eersten in 's Heeren wijngaard gezonden werden. Maar zij wandelden niet op de middenweg. Zij namen het de Heere kwalijk dat Hij hen gelijk maakte aan anderen, die later kwamen en maar één uur werkten. Zij meenden dat zij niet één penning zouden krijgen, maar twaalf. Naar hun besef heeft de heer van de wijngaard onrechtvaardig gehandeld. Wat Jezus noemde het koninkrijk der hemelen (regnum toelorum) dat was in hun ogen een hels rijk (regnum infernale). En toch, zegt Luther, gaat het nu eenmaal zo in het koninkrijk der hemelen.

Luther geeft toe: niet in het wereldlijk rijk (regnum mundi). Hier gaat Luther voor het eerst in zijn preken over deze perikoop onderscheid maken tussen het *wereldlijk* rijk enerzijds en het *geestelijk rijk* ofwel het hemelrijk anderzijds.

Het koninkrijk der hemelen bestaat niet in werken, het wordt uit louter genade geschonken. In zijn Latijn zegt Luther: het bestaat niet in opera, maar in gratig Dei!

Was dat niet zo, dan was het niet werkelijk een hemelrijk, dan was het een aards rijk (regnum terrenum). Als een knecht voor zijn heer meer werk gedaan heeft dan een ander deed, dan ontvangt hij ook meer loon. Zo gaat het in de wereld! Maar hier is het anders. Hier heersen alleen de barmhartigheid en de genade Gods.

De werkers van het eerste uur waren zeer verstoord. Smalend zeiden zij: Wat hebben die anderen gedaan, vergeleken bij wat wij gedaan hebben? Wij hebben toch veel meer gedaan? Wat is nu 's Heeren antwoord, vraagt Luther, op de verwijten van zulke loondienaren? De Heere zegt: 'Wat Ik u gegeven heb, had ge moeten gebruiken ten dienste van anderen. Waarom gaf Ik u intellect? Om anderen ermee tot nut te zijn. Waarom gaf Ik u een blijmoedig hart? Om anderen ermee op te beuren. Ge hadt moeten werken alleen om Mij te behagen, niet om loon.'

Maar zij willen hier niet aan, zegt Luther, zij gaan klagen en murmureren. Ze zeggen: Dan heb ik voor niets gewerkt. Niet zodra, zegt Luther, horen zij dat onze werken niet het fundament van het koninkrijk der hemelen is of zij beginnen te lasteren.

En dan gaat Luther wijzen op het langdurige, het bittere en zure van hun dienst. Het werk van valse heiligen, zegt hij, is veel zwaarder dan dat van de ware heiligen. Wie niet in Christus gelooft, heeft een zuur leven. Deze lieden martelen zichzelf. Hun geweten verkeert in angst en nood. Eén uur duurt voor hen wel twaalf uren.

En nu denkt Luther weer aan de Joden, en met name aan de farizeeën, als eerste hoorders van deze gelijkenis. Zij vastten veel en deden vele andere werken; hun werk was zwaar. En wat keken zij boos toen Christus genade bewees aan hoeren en tollenaars. En met een scheel oog keken zij naar de heidenen die in Christus geloofden en behouden werden. Zij vroegen zich af of Christus wel werkelijk een 'vrome doctor' was. Zou het hemelrijk voor hoeren en tollenaars zijn? Dat konden zij niet geloven.

Aan het eind van de preek komt Luther nog een keer terug op het onderscheid dat er is tussen het koninkrijk der hemelen en het wereldlijk rijk. Het laatste is gegrond op recht, het eerste op genade. In het koninkrijk der hemelen kan niet het recht heersen, alleen de genade. Door de roomse clerus worden de beide rijken vermengd; zij past het recht toe ook in het koninkrijk der hemelen, dat wil zeggen in kerk en christenheid. Welnu, wil men recht, dan zegt de Heere: *Ge waart eersten, maar ge wordt laatsten*. Het is een van beide: recht of genade. Alleen wie genade begeert wordt van een laatste een eerste. In het hemelrijk heerst uitsluitend de genade.

8. 1529

Een jaar later, 24 januari 1529, preekte Luther opnieuw over de gelijkenis. Al dadelijk, dus aan het begin van de preek zegt Luther: *Deze gelijkenis leert ons het grote onderscheid dat er is tussen onze werken en de genade Gods.* Het is een geloofsartikel waarover wij vaak, ja altijd preken. Wij hebben dat nodig. Want de mens meent dat hij met zijn eigen gerechtigheid voor God kan bestaan, wat toch niet waar is.

Wie zijn in deze gelijkenis de 'eersten'?

Antwoord: De voornaamsten, de allerheiligsten, de mensen die veel goeds hebben gedaan, die zichzelf in allerlei werken gepijnigd hebben; maar die ook blind zijn zodat zij enkel zien op werken, verdiensten en loon. Tot zo ver horen wij bij Luther opnieuw de bekende klanken. En toch heeft deze preek iets eigens. Dat zit in de toepassing. Hij spitst haar dit keer toe op eigen gemeente. Het zit hem dwars dat men in Wittenberg zo weinig over heeft voor de dienst des Heeren en voor de naasten.

Hij zegt: Toen wij nog leefden onder de prediking van de wet en van de werken, waren wij zeer ijverig in het geven van aalmoezen, in het vasten, enz. Huis en hof, alles wat wij hadden offerden wij. Wij waagden er zelfs ons lichaam aan. Wij namen zeer naarstig onze plichten waar. Wij gaven ook veel geld aan de geestelijken, om tegen betaling hun verdiensten te kopen.

En zie, nu dat alles voorbij is, nu de dwang er af is, nu ons gepreekt wordt dat wij in vrijheid God moeten dienen, en dat wij de eer van God en het welzijn van de naasten op het oog moeten hebben, nu wil niemand vasten, nu wil niemand een ander helpen, nu wil niemand tot het sacrament (het avondmaal) komen. Men doet alsof er gepreekt wordt met de bedoeling dat niemand iets goeds zal doen. Blijkbaar kan men de prediking van de Zaligmaker niet verdragen. Zo droevig staat het er voor met ons vlees en met onze rede. Vroeger, toen wij ons heil nog zochten in de werken, waren wij ijverig, en wij werden bedrogen; en dan moet men nu er eens om komen! Terecht zegt het spreekwoord: *De wereld wil bedrogen worden.* De wereld wil niet Gods Woord, zij wil dwaze en bedrieglijke meningen. Kon men Christus zo duur verkopen als een monnikskap, men zou eens zien, maar nu de genade om niet is, heeft men er niets voor over. Vroeger, zo vaart Luther voort, hebt ge aan de bedelaars en aan de monniken aalmoezen gegeven, en nu sluit ge uw buidel toe. Vroeger hebt ge aalmoezen gegeven aan uw verleiders, en nu wilt ge nog niet een tiende deel daarvan afstaan voor vrome leraars. Meent ge soms God, die een Vader is, lief te hebben als ge nog geen penning om zijnentwil geven wilt aan de armen? Toen het vroeger om uw eigen behoud ging, hadt ge er veel voor over, ge zoudt nu nog meer moeten over hebben voor God en uw naaste.

Uit deze krenterige houding van de Wittenbergers jegens God en de naaste leidt Luther nu vervolgens af, dat ook zij behoren tot de 'booswichten' in de gelijkenis. Hij zegt: *Hieruit is op te maken dat zij booswichten zijn, die naar God niet vragen, maar alleen naar verdiensten.* Dus ook het niets over hebben voor de dienst van God en voor de naaste is volgens Luther loondienst, zij het in een verkapte vorm. Een bewijs dat Luther deze loondienst niet alleen maar bij zijn tegenstanders zag. Wanneer het Evangelie van de genade om niet werkelijk wordt gehoord, komt dat tot uitdrukking in een leven in de dienst van God en de naaste. Luther was niet tegen de goede werken, het ging hem juist ook om goede werken. Maar dan vrij van alle baatzuchtigheid.

In het laatste gedeelte van de preek spreekt hij daarover. Hij toont dan aan wat de aard is van de ware goede werken. Hij zegt: De werken die geschieden uit het geloof in de genade Gods, hebben geen uiterlijke schijn. Zij worden daarom in de wereld veracht.

Het had geen uiterlijke schijn dat de apostelen het Evangelie preekten. Het offeren in de tempel had wèl uiterlijke schijn. Het heeft geen uiterlijke schijn wanneer ouders hun huis wel regeren, wanneer een boer, wonend ergens in een dorp, zijn land ploegt. Het dragen van een ruw haren kleed (zoals de monniken deden) en het vasten, enz heeft wèl uiterlijke schijn. Bij het zien van dit soort werken valt de mond der mensen open van verbazing, n.l. over zoveel vroomheid. Een goed werk is niet een werk dat vroom lijkt in de ogen der wereld, of een werk dat zwaar en moeilijk is, zoals de werken der monniken. Als dat waar was, zegt Luther, als het dus zou zitten in de zwáárte van wat men doet, dan zouden ezels vooral het koninkrijk der hemelen verdienen, immers, zij doen zwaar werk. Nee, het komt aan op wèl doen! Het onbaatzuchtig dienen van de naaste!

9. 1534

Deze preek is gehouden op 1 februari 1534. In haar blijkt dat Luther zich in toenemende mate bewust is geworden dat het optreden van de heer in de wijngaard, als men het enkel menselijk bekijkt, vooral voor de arbeiders van het eerste uur ergernisgevend is geweest. Niet dat hun morren, hun klagen te verontschuldigen zou zijn. Zij ontvingen immers precies, en dus niet minder, dan het hun toekomende loon. De penning waarvoor zij zich verhuurd hadden, kregen zij ook. Maar het is, menselijk bekeken, begrijpelijk, dat zij benijdden de werkers van het elfde uur, die eenzelfde loon kregen, terwijl zij maar één uur gewerkt hadden.

Luther brengt in deze preek dan ook sterk naar voren het onderscheid tussen het rijk Gods en het rijk van deze wereld. Hij zegt: Menselijk bekeken is door de heer van de wijngaard onrecht gepleegd. Het was niet billijk wat hij deed. In de wereld moet men zo nièt doen. Maar de Heere Christus heeft met het verhalen van deze gelijkenis zijn rijk willen onderscheiden van het wereldlijk rijk (regnum mundi), en heeft laten zien dat het in zijn rijk er heel anders aan toegaat dan in de wereld.

In de wereld mág niet alles gelijk zijn. Daar is het een eis dat men aan hem die meer werk gedaan heeft ook meer uitbetaalt. Hij zegt: een heer heeft meer goederen dan zijn knecht, en toch moet de knecht harder werken dan zijn heer. Zo is het in de wereld! Maar in het rijk van Christus is er gelijkheid, daarin zijn allen gelijk, daarin moet de een zijn als de ander. Of iemand nu een koning, een vorst, een heer, een vrouw óf een dienstknecht of een dienstmaagd is, zij hebben allen dezelfde doop, hetzelfde Evangelie, hetzelfde sacrament (avondmaal), hetzelfde geloof, dezelfde Christus, dezelfde God. Allen begeven zij zich onder dezelfde evangelieprediking. Een knecht hoort daar hetzelfde als ik. Het geloof dat Petrus en Paulus hadden, had ook Maria Magdalena, en had ook de moordenaar aan het kruis. Hier is er niets aan gelegen, dat de een hoger en de ander lager is. Welk een troostvol Evangelie, dat wij in Christus allen gelijk zijn.

In de wereld is het anders, en, herhaalt Luther, móet het ook anders zijn. In de wereld moet het zó zijn dat een vader staat boven zijn zoon, en dat een heer staat boven zijn knecht, en dat een koning staat boven zijn volk. Dat wil God zo hebben. Deze verschillen komen van Hem.

Maar hiermee mogen wij ons troosten, dat wij, ongeacht hoe hoog of laag wij zijn, toch allen één Christus, één doop, één Evangelie hebben. Al geeft God aan de een meer dan aan de ander, hij heeft daarom nog niet een andere God. Daarom moet men leren onze Heere God, in welke stand het ook is van harte te dienen. Laat ieder met vreugde zijn werk doen, en zeggen: In Gods naam, al is mijn positie zwaarder dan die van een vorst, ik zal daarom toch niet murmeren, maar in mijn stand blijven. Waar de Heere mij geplaatst heeft, daar wil ik Hem dienen.

Laten wij, zegt Luther, roemen in de schat die ons is toevertrouwd, dat wij allen gelijk zijn en laten wij dan gewillig doen wat wij doen moeten. Zo kan ieder in zijn eigen positie zowel vroom als blijmoedig zijn.

En dan doet Luther een uitval naar de monniken en nonnen, dat 'volkje'. Zij leggen aan de Heere God een heel register voor van al de werken die zij gedaan hebben, opdat Hij in aanmerking zal nemen, dat zij veel meer gedaan hebben dan andere mensen, en opdat zij in de hemel een hogere plaats zullen verkrijgen. Zij rekenen de Heere God vóór wat zij allemaal hebben.

En dan wendt Luther zich speciaal tot de nonnen. Maar ik zeg: Lieve Dochter, naar het uiterlijk te oordelen mag je beter zijn dan anderen, toch heb je geen betere doop, geen betere Christus en geen beter Evangelie dan een gehuwde vrouw. Ik weet het, zegt Luther, en daarmee dient hij zijn tegenstanders van repliek, ik weet het: als zij horen dat wij zeggen dat een maagd, die in een klooster leeft, wat het geloof aangaat, niet beter is dan een gehuwde vrouw, dan roepen zij: o die ketter! Maar: Christus heeft ons allen gelijk gemaakt. Hij zegt: In Mijn rijk is de een net zoveel als de ander! Niemand, zegt Luther, houdt een meisje tegen als zij maagd wil blijven, maar als zij dat als een 'goed werk' de Heere wil aanbieden, dan zeggen wij: *het is goddeloos*. En dat is nu juist het punt waarop het aankomt.

De paus zegt, dat wij goede werken verbieden. Hij liegt. Wij zeggen alleen maar: Allen zijn in Christus gelijk, en verder: Wees een schoolmeester, wees een knecht, wees een vrouw, wees een maagd en laat ieder in zijn eigen stand doen hetgeen hij schuldig is te doen. In Christus moet alles gelijk zijn; maar daar stoten de paus en de zijnen zich aan.

En dan keert Luther tot de gelijkenis terug. De Joden waren dol en onzinnig toen zij hoorden en zagen, dat ook heidenen zalig werden, hoewel zij niet besneden waren en de sabbat niet hielden. Hadden niet zijzelf de hele dag gewerkt, van de morgen tot de avond en de hitte en de last van de dag verdragen? Zij eisten dat God hun méér zou geven. Maar Hij antwoordde: Neen, ge hebt al uw loon, de 'penning': het land Kanaan. Ik wil nu een ander rijk oprichten; en daarin moet men gelijk zijn!

Zo verwierpen de Joden het Evangelie. Zij wilden niet met ons heidenen gelijk zijn.

Leer, zegt Luther aan het einde van de preek, goed onderscheid te maken tussen een wereldlijk én een christelijk leven. Hier, in het rijk Gods, zijn alle dingen gelijk. De een is niet meer dan de ander; wij hebben allen dezelfde doop, enz. Ik heb net zoveel als de paus, ja ik heb net zoveel als alle heiligen en engelen in de hemel. Hoe dan? Door Christus! En nu? Nu wil ik heengaan, en een vader zijn, en mijn arbeid ter hand nemen, met lust en liefde. Niemand mag morren en klagen. Laat ieder God danken. Onze Heere God helpe ons. Amen.

10. 1537

De preek is gehouden 12 december 1537. Ergens, midden in deze preek, legt Luther een persoonlijke belijdenis af: 'Ik heb nu al 20 of 30 jaar met preken en doceren, samen met vele anderen, veel arbeid verricht en vele zorgen doorstaan; maar daarmee verkrijg ik toch maar precies hetzelfde als de kinderen die vroeg gestorven zijn, en maar één uur in de wijngaard zijn werkzaam geweest. Ik zou het ook wel met lede ogen kunnen aanzien en kunnen klagen - God mocht het mij vergeven -, omdat Hij mij zo lang laat werken en zo laat zweten, terwijl ik daarvoor toch niets meer ontvangen zal dan een kind dat, nadat het gedoopt is, nog maar één of twee dagen leeft . . . Ik moet mij echter laten welgevalen dat God zo goed en barmhartig is, dat Hij aan hem die weinig werk doet evenveel geeft als aan hem die veel werk gedaan heeft'.

Zo heeft Luther dus de strekking van de gelijkenis ook op zichzelf toegepast.

Wat verderop zegt hij: Zouden wij het ons niet van harte moeten laten welgefallen, dat God doet zoals Hij doet? Maar wij hebben onze boze aard en natuur tegen. Zij wil zich graag laten gelden en gezien worden. En de duivel, de boze, sterkt ons daarin. Als wij ook maar iets meer gepresteerd hebben dan een ander, dan is God nauwelijks rijk genoeg om ons naar waarde te belonen.

Laat mij, zegt Luther, in dit verband een fabel mogen vertellen. En dan vertelt hij, wat hij wel meer gedaan heeft in zijn preken, een legende uit de zogenaamde *Vitae Patrum*, een middeleeuws heiligenboek.

Het is treffend dat Luther ditzelfde verhaal tezeldertijd, n.l. november/december 1537 ook in een Tischrede heeft verhaald. Ik houd het, zegt Luther in onze preek, niet voor waar gebeurd, maar het is wel een bijzonder aardig en goed verzonnen verhaal. In ieder geval past het heel goed bij deze gelijkenis.

Wij geven nu dit verhaal weer, in de versie die Luther eraan gegeven heeft in zijn preek. 'Er was eens een oude kluizenaar, die ernstig ziek was geworden. Een andere oude kluizenaar wilde naar hem toe gaan en hem bezoeken. Hij nam een jonge kluizenaar met zich mee, om een metgezel te hebben. De jonge was verstandiger dan de twee oude dwazen. Nu wilde het geval dat tezeldertijd een rover uit het bos ook naar de kluis van de zieke kwam. Maar deze rover waagde het niet om de heilige vader in zijn kluis te bezoeken, wat de twee anderen wel deden. Hij bleef buiten staan, en gluurde op enige afstand door een gat naar binnen, en zei tegen de zieke: Ach, gave de Heere God dat het met mij ook zo goed er voorstond als met u! De zieke antwoordde daarop: Uw wens is terecht (Volgens de Tischrede zou hij gezegd hebben: Inderdaad, om zalig te worden, had ge moeten leven zoals ik geleefd heb). De jonge kluizenaar, dit horende, begon bitter te wenen, maar hij zei niet waarom.

Toen zij tenslotte naar huis waren teruggekeerd (de oude kluizenaar was gestorven) snelde de rover hen van verre achterna, om te biechten en absolutie te verkrijgen. In zijn haast sprong hij over een gat in de weg, hij viel en brak zijn nek. Op datzelfde ogenblik zag een andere kluizenaar die daar vlakbij woonde, dat engelen uit de hemel neerdaalden en de ziel van de rover meenamen. Hij vertelde daarna aan de twee kluizenaars wat hij gezien had. De jonge kluizenaar begon te lachen. Maar de andere, de oude kluizenaar begon te schelden. En hij vroeg de jonge kluizenaar waarom hij lachte, terwijl hij eerst bij de dood van de oude kluizenaar in de kluis geweest was. De jonge kluizenaar antwoordde: Zou ik niet hebben moeten wenen toen ik hoorde en bemerkte dat de oude, stervende kluizenaar zich verhief op zijn vroomheid en toen naar de hel ging; en zou ik niet lachen nu ik hoor, dat die rover, die van harte leed had over zijn zonden ten hemel is gevaren? De andere kluizenaar die het gezicht gezien had (n.l. van de engelen die de ziel van de rover ophaalden) zei toen: Ach, wat martel ik me dan nog langer, en waarom pijnig ik mezelf zo mijn levenlang; ik had toch ook voor mijn plezier kunnen leven, en dan zou ik, net als die rover, die in een bos leefde naar eigen wil en lust, toch zalig worden'.

Luther zegt: Ziehier het verhaal; het toont precies aan wat er in de gelijkenis staat. De rover kwam te elfder ure in de wijngaard en kreeg toch de penning. En dat heeft die kluizenaar, die zoveel werk had gedaan, zeer verdrotten, en daarmee verloor hij tegelijk zijn werk en zijn penning. En met de stervende kluizenaar is het ook zo gegaan. Hij troostte zich niet met de goedheid en genade van de Heere van de wijngaard, maar met zijn eigen werk, en daardoor voer hij naar de duivel. God duldt het niet dat wij ergens op pochen, dan alleen op zijn genade. Arme zondaren die hun leven lang niets dan kwaad hebben gedaan is Hij, als zij om zijn hulp schreien, genadig, en Hij geeft hun hetzelfde als Hij geeft aan hen die hun leven goed besteed hebben, eerbaar hebben geleefd en veel werk hebben gedaan. Want al is het dat God

wil dat wij kuis en eerbaar leven - Hij stuurt ons waarlijk niet naar een herberg of bordeel -, toch kunnen wij met onze werken nooit de vergeving der zonden verdienen. Wie klagen wil, moet toezien dat hij niet een 'laatste' wordt, terwijl anderen die de laatsten zijn de eersten worden.

11. 1544

Tot slot nog een postille. Zij is ontleend aan de Hausposlille van 1544, overgeleverd door Luthers medewerker en leerling Veit Dietrich.

Het eerste waar Luther in deze postille over uitweidt is het thema van de gelijkheid en ongelijkheid. De Heere, zegt hij, heeft deze gelijkenis verteld om daarmee zijn rijk te onderscheiden van het wereldlijk rijk, en ons te leren dat het er in zijn rijk heel anders aan toegaat dan in de wereld. In zijn rijk heft de Heere Christus alle ongelijkheid op. In het wereldlijke leven echter moet de ongelijkheid blijven. Een boer leidt een ander leven dan een burger; een vorst staat in een andere stand dan een edelman. Hier is alles ongelijk en dat moet ook zo blijven. God zelf heeft de standen geschapen en het also verordend dat er ongelijkheid zal zijn. Wie op dit terrein alles gelijk maken wil, zodat een knecht gelijk zou moeten zijn aan zijn heer, en een dienstmaagd evenveel macht zou hebben als haar vrouw, en een boer evenveel als zijn vorst, die keert de orde Gods om. Dat hebben de opstandige boeren ons kunnen leren, zegt Luther, die daarmee zijn gemeente herinnert aan de boerenopstand.

Laat ieder blijven in zijn stand, en daarin God met lust en liefde dienen. Laat hij zeggen: Ik ben wel geen keizer en ik ben wel geen paus, en ik heb geen steden en burchten zoals de vorsten hebben, maar ik heb wel een heilige doop, ja zelfs Christus, die voor mij gestorven is en voor mij het eeuwige leven verworven heeft.

Het is voor mij geen aanvechting, zegt Luther, dat ik wat de tijdelijke goederen aangaat het een en ander missen moet; als ik maar aan alle heiligen gelijk mag zijn in het bezitten der eeuwige goederen. Een christen moet zeggen: al is mijn stand niet die van een vorst, hij is wel die van een christen!

In het tweede gedeelte van zijn postille gaat Luther, voor het eerst, in op de laatste woorden van de perikoop. Volgens een aantal handschriften zou Jezus aan het slot van de gelijkenis hebben gezegd: *'want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren'* (vs 16b); in andere oude handschriften ontbreken deze woorden.

Al te grote ijveraars, zegt Luther, putten uit deze woorden vele ongerijmde en ongodelijke gedachten. En dan gaat hij uitvoerig in op de kwestie van de verkiezing. Hoewel het een flink stuk is, menen wij de vertaling ervan de lezers toch niet te mogen onthouden. In een volgend hoofdstuk hopen wij er nader op terug te komen.

Luther zegt: "Zij menen: wie God verkoren heeft, die wordt zonder meer zalig, en voor hem die niet verkoren is staat het zonder meer vast, dat hij vallen moet en niet kan zalig worden, ook al doet hij wat hij kan en al is hij nog zo vroom en gelovig als men maar wil; en daarom: ik wacht het maar af, laat alles op z'n beloop; als het voor mij weggelegd is dat ik in de hemel kom, dan kom ik er ook, en zo niet, dan is toch alles voor niets, wat ik ook doe en wat ik ook onderneem. Wat voor verkeerde en zorgeloze lieden uit zulke goddeloze redeneringen voortkomen, kan ieder zelf constateren. - Maar toen wij op Epiphaniäs-zondag een woord uit de profeet Micha hebben behandeld, is genoegzaam aangetoond, dat men zich voor zulke gedachten hoeden moet als voor de duivel zelf, en dat men zich een heel andere wijze van onderzoeken en overdenken van Gods wil moet eigen maken, n.l. dat men God in Zijn majesteit moet laten, en dat men zijn voorzienig bestel moet respecteren. Want onbegrijpelijk is Hij. En het is niet mogelijk dat een mens de ergernis ontgaat; dat wil zeggen, hij moet door zulke gedachten (als ik net noemde) óf in wanhoop vallen óf

geheel en al goddeloos en gewetenloos worden. - Wie echter God en Zijn wil recht kennen wil, die moet de rechte weg bewandelen; dan wordt hij niet geërgerd, maar gebeterd. De rechte weg nu is de Heere Christus, die gezegd heeft: *Niemand komt tot de Vader dan door Mij* (Joh. 14, 6). Wie de Vader recht kennen en tot Hem komen wil, die moet allereerst tot Christus komen en Hem leren kennen, n.l. als Gods Zoon en almachtig en eeuwig God. Wat deed nu Gods Zoon? Hij werd mens om onzentwil, Hij begaf zich onder de wet, om ons van de wet te verlossen, Hij liet zich kruisigen en stierf om voor onze zonden te betalen, en stond op uit de doden om ons door zijn opstanding een toegang tot het eeuwige leven te verlenen en ons te redden van de eeuwige dood; en Hij zit nu aan de rechterhand Gods, om ons daar te vertegenwoordigen en ons de Heilige Geest te schenken, en ons door die Geest te regeren en te leiden, en om zijn gelovigen te bewaren in alle aanvechtingen en ingevingen des duivels. - Waar nu deze kennis gevonden wordt en in het hart aanwezig is, daar vange men aan en stijge men op naar de hemel en trekke men de conclusie, hoe Gods hart, nu Gods Zoon dit alles gedaan heeft om onzentwil, jegens ons mensen gezind moet zijn, daar toch immers Gods Zoon dit alles naar 's Vaders wil en bevel gedaan heeft.

Zal uw eigen rede u er niet toe dwingen om te zeggen: Daar God op deze wijze zijn eniggeboren Zoon voor ons heeft overgegeven, kan Hij met ons mensen onmogelijk iets anders dan het goede voorhebben? Zou Hij willen dat de mensen verloren gaan, terwijl Hij de hoogste middelen uitgedacht en te baat genomen heeft om hen te brengen tot het leven? Zie, zo komt men op de rechte wijze tot God. Christus zelf heeft gepreikt: 'Alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe' (Joh. 3, 16).

Stel nu deze gedachten eens tegenover die andere, die voortvloeiden uit bovengenoemde redenering, bevindt men dan niet dat het gedachten des duivels zijn, zodat een mens geërgerd moet worden en óf wanhopen Of gewetenloos en goddeloos moet worden? Immers, hij kan dan van God niets goeds verwachten. -

Nu zijn er echter die tot nog andere gedachten komen en de woorden: 'Velen zijn geroepen' aldus uitleggen: God biedt zijn genade velen aan, maar: 'Er zijn weinigen uitverkoren', dat wil zeggen: Hij laat maar weinigen die genade ondervinden, immers: er worden maar weinigen zalig!

Dit is een goddeloze opvatting. Wie van God niet anders weet en gelooft dan dit, kan niet anders dan Hem vijandig gezind zijn; men houdt Hem dan voor een God, aan wiens wil het ontbreekt, zodat wij niet allen zalig worden. Men stelle deze mening eens tegenover die andere, die daar gevonden wordt waar men allereerst wijst op de kennis van de Heere Jezus Christus, en dan zal men bevinden dat zij een pure duivelse godslastering is. -

De bedoeling van dit woord is dan ook een geheel andere. Als de Heere zegt: *Velen zijn geroepen*, bedoelt Hij dat de prediking van het Evangelie algemeen en openbaar is, en dat zij is voor ieder die het maar horen wil en het wil aannemen. En daarom laat God het zo algemeen en zo openbaar prediken, opdat iedereen het zal geloven en aannemen en zal zalig worden. Maar ach, hoe gaat het?

De tekst zegt: *Maar weinigen zijn uitverkoren*. Dat betekent: Slechts weinigen gedragen zich jegens het Evangelie zo, dat God een welbehagen in hen heeft. Want zij horen het niet, zij geven er geen acht op. Of zij horen het wel, maar behouden het niet, zij willen er niets voor lijden. Of zij horen het wel maar geven meer om geld en goed en wereldse wellusten; en dat behaagt God niet. In zulken heeft Hij geen welbehagen. Het niet verkoren zijn noemt Christus het zich zó gedragen dat God geen welgevallen

aan ons heeft. Uitverkoren, Gode welbehagelijke mensen zijn zij die naarstig het Evangelie horen, in Christus geloven, van het geloof blijk geven in het vrucht dragen, en daar dan ook voor willen lijden, al wat zij lijden moeten. –

Deze uitleg is de ware; zij kan niemand ergeren, maar zij betert de mensen, zodat zij bedenken: Kom, wil ik God behagen en uitverkoren zijn, dan is het niet te dulden dat ik leef met een slecht geweten, tegen Gods gebod zondig en niet de zonden tegenga; ik moet naar de kerk gaan, de prediking horen, God bidden om zijn Heilige Geest, het Woord bewaren, weerstand bieden tegen de duivel en zijn instellingen, en bidden om bescherming, geduld en goddelijke bijstand. Zie, zo worden wij ware christenen. Anderen echter, die het er voor houden dat God een God is die niet iedereen de zaligheid gunt, worden óf vertwijfelde óf zorgeloze en goddeloze mensen, die leven als het vee, en denken: *Het staat toch al vast, of ik behouden zal worden of niet, waarom doe ik dan nog enige moeite?*

Nee, zo mag het niet! U hebt van Godswege het bevel om zijn Woord te horen en in Christus te geloven, dat Hij uw Heiland is, en voor uw zonden betaald heeft; geef er acht op dat ge dat bevel nakomt; en bevindt ge u ongelovig en zwak, bid God om zijn Heilige Geest, en twijfel er niet aan, dat Christus uw Heiland is, en dat ge door Hem, als ge in Hem gelooft, dat wil zeggen, u met Hem troost - behouden wordt. Dat geve ons allen, onze lieve Heere Jezus Christus. Amen".

Zo preekte Luther de verkiesing. Het is tevens zijn laatste woord geweest over deze perikoop. Twee jaar later overleed hij.

Het zal de lezers gebleken zijn in hoe grote gevarieerdheid Luther over de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard gepreekt heeft. Er lopen wel enige vaste lijnen door deze preken heen, maar die klinken allerm minst eentonig. Tot die vaste lijnen behoort in ieder geval het thema van het gelijke loon voor alle arbeiders. Hiermee stond of viel het reformatorisch karakter van Luthers prediking. Wij willen nu nader aandacht gaan schenken aan Luthers exegese, en de door hem behandelde thema's nader analyseren.

II. LUTHERS EXEGESE VAN DE GELIJKENIS VAN DE ARBEIDERS IN DE WIJNGAARD EN DE DAARIN BEHANDELDE THEMA'S

A. LUTHERS EXEGESE

De gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard is in de christelijke kerk niet altijd op dezelfde wijze geïnterpreteerd. Een overzicht van niet minder dan 5 verschillende interpretatie-modellen vindt men in het boek van Joachim Jeremias, *Die Gleichnisse Jesu*. Over Luthers uitleg het volgende.

I. *Afwijzing van de interpretatie der patres*

De wijze waarop de oudchristelijke en middeleeuwse exegeten de gelijkenis hadden uitgelegd, was Luther niet onbekend. Namen noemt hij in dit verband slechts zelden, maar toch komen wij althans één keer de naam van Gregorius (de Grote) tegen. Jeremias noemt voor de door Luther hier bedoelde exegese ook nog de naam van Irenaeus. Elders kwamen wij ook nog de namen van Hilarius, Chrysostomus en Hieronymus tegen. Hun exegese is door Luther in de loop der jaren steeds negatiever gewaardeerd. Al in 1521 zegt Luther: 'Vele uitleggers hebben aan deze locus (perikoop) al hun krachten gewijd, maar ik twijfel eraan of zij in de roos geschoten hebben'. Nog in 1523 zegt Luther met het oog op de uitleg der patres: Ik prijs deze uitleg niet, maar ik keur haar ook niet af. Toch vermaant hij reeds dan zijn hoorders om te blijven bij de 'eenvoudige zin der woorden'. Hieruit blijkt dat hij de uitleg der patres te gezocht, te gekunsteld vond. Een inhoudelijk bezwaar ertegen was, zoals blijkt (maar dat bespreken wij straks) dat de verhouding van wet en Evangelie eraan ontbrak.

De exegese der vaderen kwam hier op neer dat men de 5 uren die in de gelijkenis worden genoemd betrok op 5 verschillende perioden in de heilsgeschiedenis. Het eerste uur ving aan met Adam, het tweede met Noach, het derde met Abraham, het vierde met Mozes en het vijfde met Jezus Christus. In zijn preek uit 1524 zegt Luther: *Laten wij de woorden van Christus heel eenvoudig opvatten*. Tot dat eenvoudig opvatten behoort volgens Luther dat men zich houdt aan de tekst, en niet gaat speculeren. Luther wilde er rekening mee houden wanneer en tot wie deze gelijkenis gesproken werd, en dat het een gelijkenis is die begint met: *Het koninkrijk der hemelen is gelijk aan . . .*

In 1525 heeft Luther geen enkele twijfel meer. De exegese der patres noemt hij nu 'gezwets' en een 'fabel'. Hij ziet er allerlei 'ongerijmdheden' in; en bovendien gaat zij, volgens Luther, voorbij aan de eigenlijke, heel eenvoudige, zin der woorden. Vanaf nu komt Luther zelden meer op deze exegese terug. Zij heeft voor hem afgedaan.

2. *Zondag-Septuagesima*

Voor het recht verstaan van Luthers exegese van de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard is het van belang na te gaan op welke zondagen door Luther hierover geprekeerd werd. Men kan uit de beschrijving van de inhoud van Luthers preken, welke wij hierboven gaven, nagaan dat verreweg de meeste van deze preken gehouden zijn eind januari of begin februari. Dat was de zondag die in het kerkelijk jaar de naam droeg van 'septuagesima', de zondag waarop voor de clerici, de geestelijken de vastentijd begon. Er is wat het tijdstip van Luthers prediking over deze perikoop betreft, in de bewaard gebleven preken slechts één uitzondering. De preek van 1537 is gehouden op 12 december. Maar die preek begint Luther dan ook aldus: 'Men is gewoon over dit Evangelie te preken op een zondag kort na de feestdagen; maar daar

de kerkorde (van Wittenberg) voorschrijft, dat op die zondag over de doop zal gepreekt worden, opdat men die doop in de christenheid in ere zal houden, en omdat om die reden dit jaar een preek over dit evangelie achterwege is gebleven, willen wij daar nu over gaan spreken, opdat het toch niet overgeslagen zal worden, daar het zeer nodig en nuttig onderwijs bevat'. In 1537 was dus niet op de daarvoor bestemde zondag, zondag septuagesima, over deze gelijkenis gepreekt. Er was over de doop gepreekt. *De Wittenberger kerkorde* zou dat hebben voorgeschreven. De uitgevers van de *Weimarer Ausgabe* van Luthers werken hebben dit nog nergens kunnen vinden. Het belangrijkste voor ons is echter dat Luther blijkbaar deze gelijkenis toch wel van zulk een betekenis heeft geacht dat hij haar later, zelfs veel later, pas in de maand december, voor de gemeente behandeld heeft.

Dat de gelijkenis gewoonlijk behandeld werd op de eerste zondag van het vasten van de geestelijken heeft Luthers uitleg mede bepaald. Hij wendt zich in zijn preken over deze gelijkenis herhaaldelijk tot de clerici. Zijn kritiek in deze preken richt zich eveneens in hoofdzaak op de clerici. Hij betreft de gelijkenis herhaaldelijk op de praedicatores, de predikers. De aard van de zondag waarop hij over deze stof preekte, bracht dat als vanzelf met zich mee.

3. Interpretatiemoeilijkheden

Luther heeft kennelijk met het verstaan van deze gelijkenis meermalen geworsteld. Hij achtte deze gelijkenis hoog, dat bleek al. Zij bevatte volgens hem veel nodig en nuttig onderwijs. Maar gemakkelijk vond hij haar niet. Pas in de loop van vele jaren werd deze gelijkenis voor hem helderder. Wij willen hiermee niet zeggen dat Luther niet al vroeg de strekking van de gelijkenis begrepen zou hebben. Dat wèl. Maar daarmee was nog niet de héle gelijkenis verklaard. Gaandeweg meer heeft Luther zich op de strekking in hoofdzaak teruggetrokken.

In zijn eerste preek, die van 1517, zegt Luther dat hij zich niet begeven wil in de 'diepe doolhoven der interpretatie'. Bepaalde moeilijkheden lijkt Luther dan met deze gelijkenis nog niet te hebben. Hij past haar regelrecht toe op personen en omstandigheden uit eigen tijd, zonder rekening te houden met enig heils-historisch verband. De werkers van het eerste, derde, zesde en negende uur zijn alle loondienaren, en dan noemt Luther de priesters en de bedelmonniken. Luther kan ze ook superbi, hoogmoedigen noemen. Tegenover die allen staan de werkers van het elfde uur, die de ootmoedigen waren. Omdat Luther nog het heils-historisch verband buiten beschouwing laat, is hij spoedig met de gelijkenis klaar. Bovendien, hij heeft de scherpte van deze gelijkenis nog niet volledig gevoeld. Dat kwam later.

Al vanaf 1521 begint het heel anders te worden. Dan klaagt Luther erover dat de gelijkenis hoog en duister is. Hij zegt aan het begin van de preek dat hij niet goed weet waar hij beginnen moet. Hij gevoelt zijn onmacht. De werkers zijn op verschillende uren geroepen -, wat is de zin daarvan? Eén ding weet Luther echter wel: *de wijngaard is de kerk*, en zo gaat Luther dan verder, voetje voor voetje. Hij waagt het ook om toch de 'uren' in te vullen. Het eerste uur laat hij beginnen bij Mozes, en de volgende uren houdt hij voor de 'tijden der profeten' en het laatste uur voor de tijd van Christus en de apostelen.

Als Luther in 1524 zich opnieuw opmaakt om voor de gemeente de gelijkenis uit te leggen is het voor ons alsof hij er wat onder zucht. Deze stof keert jaarlijks terug, zegt hij dan, en daarom móet zij behandeld worden. Wij hoorden al dat Luther deze gelijkenis 'hoog' noemde. Elders zegt hij, dat zij een 'subliem evangelie' bevat. Maar hij zegt ook weleens: zij is 'scherp', en hij noemt haar zelfs een 'obstaculum' te weten voor de dwazen die zich eraan ergeren. Luther meende dat de inhoud van de gelijkenis

wel erg moeilijk was voor de eenvoudigen en voor het jonge volk. Maar, zegt hij, wij kunnen niet aan haar voorbijgaan, en elders zegt hij zelfs, wij willen niet aan haar voorbijgaan.

4. Rechtvaardigheid

Eén van de punten in de gelijkenis die Luther als exegeet hebben beziggehouden is de vraag of de heer van de wijngaard wel geheel recht gedaan heeft met aan alle arbeiders hetzelfde loon uit te betalen. Theologisch had Luther hier wel een oplossing voor: In het rijk Gods gaat het anders dan in het wereldlijke rijk, maar exegetisch lag hier toch voor hem een moeilijkheid.

De wijze waarop Luther de kwestie heeft opgelost, geeft er blijk van dat hij zich wel terdege bezonnen moet hebben op het karakter der gelijkenissen. Een gelijkenis is niet zomaar een verhaal waarvan elk onderdeel toepasbaar is op de omstandigheden waaronder wij heden leven. En niet elk onderdeel geeft een richtlijn voor een ethisch verantwoord handelen.

Het tijdstip waarop Luther voor het eerst op deze kwestie is ingegaan, was het jaar 1523. Hij verwijst hier allereerst naar Lukas 16, 1 vv, waar men leest de gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester. Mogen wij die rentmeester navolgen in hetgeen hij gedaan heeft? Allerminst. Het gaat in deze gelijkenis er duidelijk om dat de Heere Christus ons de prudentie, de voorzichtigheid van deze man onder ogen heeft willen brengen, maar er is geen sprake van dat zijn daad op zich voor ons navolgingswaardig zou zijn. Luther verwijst vervolgens naar Romeinen 5, waar door Paulus gezegd wordt, n.l. als hij beide Adam en Christus met elkaar vergelijkt en tegenover elkaar stelt, dat zij similes dat wil zeggen *gelijken* zijn. Dan is dat, zo wil Luther zeggen, toch slechts in een bepaald opzicht. Het wil helemaal niet zeggen dat zij in álles aan elkaar gelijk waren. En zo is nu in de gelijkenis van de arbeiders van de wijngaard het koninkrijk der hemelen wel gelijk aan een heer des huizes, die op verschillende tijden arbeiders huurde, maar dat wil niet zeggen dat het koninkrijk der hemelen in álles gelijk is aan wat deze heer des huizes gedaan heeft.

Luther heeft dus beseft: Het is een gelijkenis, en men lette op de hoofdzaak. Niet elk detail van het verhaal is van even grote waarde. Niet alles is 'overdrachtelijk' van aard. Het is niet nodig dat men elk detail verkláart. Men mag in het uitleggen van een gelijkenis het een en ander laten liggen, als men maar acht geeft op de hoofdzaak. In de postille van 1525 heeft Luther dit alles nog nader uitgewerkt. Niet alles in deze gelijkenis, zegt hij daar, wordt ons voorgehouden tot een regel, evenmin als in de gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester het geval is; als zouden ook wij ertoe opgewekt worden om onze heer te bedriegen. Wie in deze gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester in de lengte en breedte zou willen naspeuren wie de 'schuldenaars' zijn, wat het 'handschrift' is, wat de 'olie' is en wat de 'tarwe' is, enz, die geraakt van het rechte pad en loopt gevaar zijn eigen fantasieën na te volgen, welke nergens toe deugen.

En dan noemt Luther ook opnieuw Romeinen 5. Als Paulus Adam en Christus met elkaar vergelijkt, dan heeft dat alleen hierop betrekking, dat uit de een, Adam, zonde en dood zijn voortgekomen en uit de ander, Christus, gerechtigheid en leven. Een gelijkenis heeft steeds één punt van vergelijking, en daar moet men van uitgaan. En wat is nu in de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard het punt van vergelijking? Dat is, zegt Luther, niet de penning, en men moet het ook niet zoeken in de verschillende uren, maar het is gelegen *in de wijze waarop de penning verkregen werd*. Er waren er die meenden dat zij de penning verkregen als verdienste, en de anderen kregen hem enkel uit goedheid van de heer van de wijngaard. Het gaat hier

dus om het verschil tussen verdienste en genade.

5. *Heilshistorische interpretatie*

In de loop der jaren geraakte de betekenis der verschillende uren bij Luther steeds meer op de achtergrond. Hij hield dan gewoonlijk alleen de 'eersten' en de 'laatsten' over, zoals ook trouwens in de gelijkenis zelf aan het slot ervan het geval is.

Dit brengt ons ertoe opnieuw stil te staan bij Luthers afwijzing van de exegese der patres. Zij lieten het eerste uur aanvangen bij Adam. Wat had Luther daar op tegen? Antwoord: zonder enige wettige grond worden Adam en de oudste patriarchen gerekend tot de 'eersten' die 'laatsten' werden, en die wel 'geroepen' waren maar niet 'uitverkoren'. Luther zelf ging het steeds meer in een andere richting zoeken. Hij werd daarbij geholpen door allerlei woorden uit het Oude Testament waarin Israël vergeleken wordt bij een 'wijngaard'. De arbeiders in de wijngaard kunnen dus niemand anders zijn dan diegenen die in de kerk, in de christenheid werkzaam zijn. Men bedenke dat voor Luther de kerk niet pas begonnen is met de prediking van Jezus Christus en zijn apostelen, al kwam toen wel openbaar wat het koninkrijk der hemelen is. Wij willen nu Luther zelf van stap tot stap even volgen in dit alles.

In 1517 had Luther, zoals wij al hoorden, nog geen zicht op het heils-historisch karakter van de gelijkenis. Maar in 1521 is het anders. Dan verwijst hij naar Jesaja 5, waar Israël de wijngaard des Heeren wordt genoemd. De wijngaard, zegt hij, is dus de christelijke kerk, en die is even breed als de hele wereld. In 's Heeren wijngaard zal moeten worden gewerkt. De aarde moet worden omgewoeld, de wijnstokken moeten worden gesnoeid, enz. Dat alles is nu in 's Heeren wijngaard met name het werk van de predikers. Die werken met hun 'tong'.

In de werkers van het eerste uur ziet Luther vervolgens degenen die geleefd hebben ten tijde van Mozes; de werkers van het derde, zesde en negende uur waren met name de profeten die daarna kwamen. De 'penning' was het aardse land Kanaän. Te elfder ure kwam Christus. Nu gaat alles veel gemakkelijker, en het werken is vruchtbaarder.

In de preek van 1524 zet Luther niet in bij het begin van de gelijkenis, maar bij het einde. Hij ziet het koninkrijk der hemelen waarvan de gelijkenis een beeld biedt, een aanvang nemen bij Christus' doop in de Jordaan. Toen brak het elfde uur aan. Maar hoe was het dan gesteld met de arbeiders die al langer in de wijngaard dienden? Luther wil hen niet, ook al leefden zij onder de wet, buiten het rijk van Christus zetten. Wij zouden kunnen zeggen, al is de terminologie niet van Luther: het heilsordelijke loopt dwars door het heilshistorische heen. Luther zegt: Wij ontkennen niet dat de vaders van het Oude Testament in dit rijk van Christus zijn geweest en eenzelfde geloof hebben gehad als wij, maar dat rijk is nimmer zo geopenbaard als in de tijd dat Hij op aarde kwam, en het regnum Christi, het rijk van Christus preekte, wat ook de apostelen hebben gedaan.

In zijn preek uit 1526 zegt Luther: Wij weten, dat de kerk het regnum coelorum, *koninkrijk der hemelen* wordt genoemd, en verder ook datgene wat het Evangelie ons biedt. En Luther laat dan verder de werkers van het eerste uur samenvallen met de geveinsden die door Jezus bestraft zijn in Mattheüs 6, en van wie Hij gezegd heeft dat zij hun loon 'weg' hadden. Luther geeft hier aan de gelijkenis een eschatologische spits. Eens, bij het Laatste Oordeel, zal Christus zeggen: Neemt het uwe en gaat heen; gij hebt Mij gediend om loon, Ik heb u uw loon gegeven, te weten hier op aarde.

In 1528 zegt Luther: Dit evangelie, dat wil zeggen deze perikoop, is allereerst gericht tegen de Joden. En dan noemt hij weer met name de farizeeën. Zij vastten veel. Het was een zwaar werk. Christus heeft hen in deze gelijkenis bespot. Zij hebben zich geërgerd aan het Evangelie. Christus ontfermde zich over hoeren, tollenaars en

heidenen, en dat was een doorn in het oog der farizeeën, zij hadden een 'boos' oog. Heel sterk uitgedrukt vindt men Luthers heilshistorische visie op de gelijkenis in de preek die hij gehouden heeft in 1537. In de Schrift, zegt Luther, wordt allerwege het Joodse volk vergeleken bij een wijngaard. Profeten als Jesaja hebben steeds dat beeld gebruikt. De Joden waren dus aan dit beeld gewend. De farizeeën hebben, toen zij Jezus hoorden, heel goed geweten wat Hij bedoelde als Hij sprak over een wijngaard en arbeiders in die wijngaard. Zij beseften terdege dat Jezus het over hén had. Daarom moeten wij, zegt Luther, die daarmee weer kritiek uitoefent op de exegese der patres, het woord 'wijngaard' niet te ruim opvatten. Wij moeten dat woord allereerst betrekken op het volk dat God zich in het bijzonder verkoren had, dus het Joodse volk. Dat volk was, in eerste instantie, zijn wijngaard. En daarin heeft Hij arbeiders gezonden, de profeten. Die herstelden telkens opnieuw de ware dienst des Heeren. Want telkens kwam het onder Israël tot afval en verval. Dan moest God een Jeremia zenden, een poosje later een Haggai en Zacharia. En tenslotte kwam Christus zelf. Hij en zijn apostelen hebben de wijngaard uitgebreid, zo breed als de wereld is, bestaande nu uit Joden en heidenen.

Zo exegetiseerde Luther deze gelijkenis. Hij heeft niet, zoals Origenes deed, het historisch aspect ervan allegorisch vervluchtigd. Origenes betrok de 'uren' op de verschillende 'leeftijden' waarop mensen christenen worden. In een enkele preek mag men bij Luther een herinnering hieraan tegenkomen, wanneer hij zeer in het algemeen zegt, dat er zijn die vroeg komen en dat er ook zijn die laat komen, dit is toch bij hem niet de hoofdzaak. Hoofdzaak is voor hem dat met Jezus' komst het elfde uur is aangebroken; de tijd van de wet is voorbij, de tijd van het evangelie kwam. Maar er waren Joden die vasthielden aan de wet als heilsweg. En dan noemt Luther met name de farizeeën.

Daardoor werden zij van eersten laatsten. Hoeren, tollenaars en heidenen werden van laatsten eersten, doordat zij gingen in het door Christus gepredikte koninkrijk der hemelen. Luther leest de gelijkenis dus heilshistorisch, hetwelk overigens een woord is dat in de geschriften der reformatoren nergens voorkomt. En dit is ook niet exclusief. De heilsweg van de wet en die van het Evangelie staan al vanaf het begin der wereld tegenover elkaar, en dat zal ook zo blijven. En tenslotte, het slot van de gelijkenis verlegt Luther zo nu en dan naar de Oordeelsdag. Hij doet dat niet altijd, maar soms wel. Hij geeft dan aan de gelijkenis een eschatologische spits.

6. De toepassing

Luthers preken bieden niet toepassingen die pas komen ná eerst uitleg te hebben gegeven. Wij hebben het al geconstateerd: exegese en toepassing liggen bij hem door elkaar heen. Luther kan zonder enige overgang te maken van het verleden naar het heden, de gelijkenis situeren in eigen tijd en omstandigheden. Is de záák die in deze gelijkenis behandeld wordt niet immers altijd aanwezig, altijd actueel? Wetsdienaren staan nog altijd tegenover Evangeliedienaren. De mensen die het gaat om verdiensten en loon zijn er ook heden. En ook zijn er heden die het oog enkel gericht hebben op 's Heeren goedheid en genade. Nog altijd worden eersten laatsten, en omgekeerd.

Er zijn bepaalde eigentijdse groepen en personen die bij Luther in de toepassing van de inhoud van de gelijkenis op eigen tijd steeds weer terugkeren. Het zijn de paus, de clerici, de monniken, de nonnen. Het gaat dan steeds over 'eersten'. Men lette erop, Luther noemt niet bepaalde pausen, priesters, monniken of nonnen bij name. In zijn polemische geschriften noemde hij wel menigmaal namen. Dan keerde hij zich openlijk tegen Eck, Emser, Faber enz. Maar in zijn preken heeft hij dat niet gedaan. Hij volstond met algemene aanduidingen. En opvallend is verder ook dat hij, in zijn

spreken over laatsten die éérsten worden, nóg terughoudender is geweest, zich nóg algemener heeft uitgedrukt. Dan komen niet bepaalde groepen uit eigen tijd naar voren. Dan gaat het over 'tollenaren', 'hoeren' en 'heidenen'.

Men zal verder in rekening moeten brengen, dat Luther de toepassing ook nog dichter bij huis heeft gebracht. Het gevaar van het worden van een 'laatste' terwijl men een 'eerste' is geweest, ziet Luther ook aanwezig bij de apostelen. En hij herinnert dan aan de context waarin de gelijkenis voorkomt. Heeft Jezus niet deze gelijkenis uitgesproken naar aanleiding van een gesprek met de apostelen, verhaald in Mattheüs 19?

Luther betreft er vervolgens ook bij oudtestamentische figuren als David en andere. Zij kwamen soms ten val. Zij vervielen tot het kwaad van de zelfverheffing, en zo vielen zij. Luther wil daarmee niet zeggen dat hun val absoluut was, dat zij verloren gingen, maar hij wil anderzijds toch ook weer niet hun val bagatelliseren.

Juist degenen die het dichtst bij God staan, zegt Luther in zijn postille van 1525, lopen het meest gevaar diep te vallen. De paus heette een stedehouder van Christus te zijn, en zie, hij werd een stedehouder van de duivel. Wie ver van God afstaat kan tot Hem gebracht worden, en wie dicht bij Hem staat kan ver van Hem verwijderd geraken.

Luther houdt dit ook zichzelf en de zijnen voor. Wij hebben het al eerder opgemerkt: Luther heeft ten aanzien van deze gelijkenis ook zelf een zekere huiver gevoeld. Hij paste haar niet alleen maar op anderen toe, ook op zichzelf. Hij wist dat hij en de zijnen een zekere naam hadden gekregen, en dat daarin een gevaar gelegen was. Op een wat al te grove wijze, die hem dan ook weleens kwalijk is genomen, zei hij: men houdt het er voor dat wij Gods Geest met veren en al hebben opgegeten. Het zal duidelijk zijn, dat Luther hier heel plastisch de Heilige Geest voorstelt als een duif. Hij wil zeggen: Het kan lijken alsof wij de Geest Gods ons geheel eigen hebben gemaakt. Maar: hier loert het gevaar van de zelfverheffing! Of Luther dit gevaar dus ook onderkend heeft!

Onze conclusie is, dat men moeilijk zal kunnen zeggen dat Luther in zijn toepassing eenzijdig is geweest. Hij betrok zichzelf er bij. En ook zijn gemeente. Wij herinneren aan de preek waarin hij de Wittenbergers te lijf ging om hun schrielheid. Hij zag de mercenarii, de *loondienaren* niet alleen maar in het kamp van de tegenstanders. Hij was in zijn toepassing eerlijk en oprecht, ook ten aanzien van zichzelf, zijn medestanders en zijn gemeente.

B. DE THEMA'S

Hoe exegetisch Luther in zijn preken ook te werk ging en hoe praktisch hij daarin ook was, hij verloochende zijn theologische inzichten niet. Hoe zou het ook kunnen? Het is een boeiende bezigheid na te gaan hóe hij ze aan de man gebracht heeft.

Er is, dunkt ons, een tweevoudige beweging. Er is bij Luther ongetwijfeld de beweging van zijn theologische inzichten naar de tekst toe, waarbij in bepaalde gevallen de tekst weleens wat meer gaat zeggen dan er eigenlijk staat; maar er is ook duidelijk de beweging van de tekst naar de theologie toe. Een perikoop als deze heeft niet weinig Luthers theologische inzichten bepaald. Waar heeft Luther zijn theologie anders vandaan gehaald dan uit de Schrift? En die Schrift las hij consciëntieus. En daarin komt ook deze gelijkenis voor, die sterker dan menige andere gelijkenis ons leert, dat de goedheid Gods, zijn genade en niet enigerlei verdienste bij ons, ons Gode welbehaaglijk maakt.

De door Luther in de bovenvermelde preken behandelde thema's willen wij nu achtereenvolgens aan de orde stellen. De volgorde daarin is uiteraard een door ons gekozen; wij menen dat zij van dien aard is dat zij ons successievelijk steeds dichter

brengt bij wat voor Luther de summa, hoofdzaak is geweest.

I. Hoogmoed en ootmoed

Luthers eerste preek over de gelijkenis, die van 1517, had zo goed als geen ander thema dan dat van hoogmoed en ootmoed, *superbia* en *humilitas*. En dat is niet alleen in deze ene preek zo. Tal van andere preken uit Luthers begintijd vertonen hetzelfde. Wij kwamen dit thema in Luthers prediking het eerst tegen in een preek die hij hield op 26 december 1514. Breder ging hij er op in in een preek over Psalm 113, gehouden op 27 juli 1516, waarin hij farizeeër en tollenaar tegenover elkaar stelde.

Nu stond Luther met dit alles in een lange traditie. Walther von Loewenich zegt in zijn boek *Luthers theologia crucis*: De *humilitas* (ootmoed) is het oude monnikenideaal. Luther heeft dit hem zo goed bekende begrip opgenomen in zijn denken. Maar het werd bij hem een uitdrukking van zijn nieuwe inzichten. Al in zijn oudste Psalmencommentaar, 1513-1515 krijgt bij Luther de 'ootmoed' karaktertrekken van het 'geloof, soms gebruikt hij de woorden *humilitas* en *fides* (geloof) zelfs door elkaar heen. Bovendien, de *humilitas* is bij de jonge Luther niet meer, zoals in de monnikentraditie, een louter menselijke daad, maar zij wordt *hundliatio*, vernedering, als daad Gods, door middel van de wet. Zo kwam Luther boven de monnikenvroomheid uit!

Opvallend is dat Luther in zijn eerste ons bewaard gebleven preek over de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard, uit 1517, de hoogmoed en de ootmoed niet behandelt als een zelfstandig thema, maar in verband met een al of niet loonzuchtig dienen van God. De *superbia*, de hoogmoed komt hier niet, zoals in de monnikentraditie tot uiting in een zeker trots gedrag, dat voor iedereen constateerbaar is, maar in een loonzuchtige houding tegenover God, die zeer verborgen kan zijn. Luthers *superbia*-opvatting gaat dus veel dieper dan die der monnikentraditie, zelfs dan die van Bernard.

Hiermee hangt samen, dat bij Luther ook de *humilitas*, dus de ootmoed evenmin opgaat in een zeker ootmoedig gedrag, hetwelk voor ieder zichtbaar was. Als monnik was Luther getraind in het beoefenen van de ootmoed. Elke monnik onderging deze training. Maar reeds in 1517 blijkt Luther tot een heel ander inzicht in het wezen van de *humilitas* gekomen te zijn. Hij stelt in zijn preek de *superbi*, de hoogmoedigen gelijk met de *iustitiaru*, de werkheiligen, en zegt dan: die Gods genade niet kennen! Tegenover de hoogmoed staat dus het kennen van Gods genade. De ware ootmoed bestaat in het kennen van Gods genade!

Met dit al ontkennen wij echter niet dat in deze vroege preek van Luther nog allerlei trekjes te vinden zijn die aan het verleden herinneren. Luther heeft zich in begin 1517 nog niet geheel ontworsteld aan de middeleeuwse theologie en vroomheid. Het is de tijd waarin zijn *theologia crucis*, kruistheologie (in tegenstelling tot een *theologia gloriae*, een theologie der heerlijkheid) nog een zeer bepaald karakter droeg.

Duidelijker is Luther in de preek die door hem gehouden is in 1523. Hij zegt hier: Door deze gelijkenis wil God bij ons wegnemen alle vermessenheit (vermetelheid, hoogmoed). De werkers van het eerste uur waren de hoogmoedigen. Zo was het met de Joden in Jezus' tijd en zo is het met de *religiosi* (de kloosterlingen) in onze tijd. En waarin bestaat nu volgens Luther deze vermessenheit? Antwoord: in de werkheiligheid! Men denkt het heil te verkrijgen door werken. Men zegt: wij hebben zoveel gedaan! Men rekent op loon. Men houdt zichzelf voor beter dan anderen. Kortom, alle loondienaren zijn hoogmoedigen.

Omgekeerd, alle zondaren die zichzelf kennen, n.l. als zondaar, zijn ootmoedigen. Zij vertrouwen op God, hopen op zijn genade. Zij houden zichzelf niet voor beter dan de ergste hoer. Hoogmoed en ootmoed hebben bij Luther beide een geheel nieuwe

inhoud gekregen. Zij staan bij hem binnen de context van wet en Evangelie. Wie de wet als heilsweg kiest, is hoogmoedig, wie de heilsweg van het Evangelie gaat, is ootmoedig. De ware ootmoed ligt in het kennen van de genade Gods.

Jezus' woord: Wie zich verhoogt zal vernederd worden, en wie zich vernedert zal verhoogd worden (Lukas 18, 14) heeft op Luther diepe indruk gemaakt; het staat aan het slot van de gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar, een gelijkenis waarover Luther ettelijke malen gepreekt heeft, terwijl zij bovendien in tal van andere preken en geschriften van Luther wordt aangehaald.

Hij kon in dit gegeven ook voluit uitleven zijn paradoxale wijze van spreken. Wie hoog is wordt laag en wie laag is wordt hoog; wat laag is bij de mensen is hoog bij God en wat hoog is bij de mensen is laag bij God, en wat laag is bij God is hoog bij de mensen en wat hoog is bij God is laag bij de mensen. Deze wijze van spreken heeft sterk bijgedragen tot het boeiende in Luthers preken en schrijven.

Aan het eind van de preek uit 1523 zegt Luther: Teksten (loci) als deze dienen tot onze humilitatio (vernederd) en exaltatio (verhoging). En dat ziet dus op de gelijkenis in haar geheel.

Zijn levenlang, dus tot het eind toe, is Luther blijven vasthouden aan het thema van de hoogmoed en de ootmoed. Wij willen nog één voorbeeld daarvan geven. Wij kiezen daarvoor uit de preek die hij gehouden heeft in 1528. Al dadelijk stelt Luther in deze preek de zonde van de hovaardigheid aan de orde. Een mens heeft altijd de neiging om zich te verheffen. Met de gaven die God hem gegeven heeft, hetzij het lichamelijke of geestelijke gaven zijn, wil hij pronken. Er zijn er die God met bijzondere gaven begiftigd heeft. Zij zijn rijk, of gezond, of geleerd, of zeer ervaren en wijs, of zij zijn schoon van aanzien, of zij hebben een blijmoedige geest. Voor deze gaven moet men God danken. Maar men bedenke ook dat ze gevaarlijk zijn. Als wij er trots op worden. Luther zegt: Mannen als Augustinus, Hilarius en Bernard waren boven anderen versierd met gaven, maar o, die oude Adam! Eer wij het zelf bemerkten hebben, heeft de hoogmoed beslag op ons gelegd. En de hovaardigheid is toch voor God zulk een gruwelijk kwaad. Luther noemt in dit verband ook de Schermer, met wie hij lieden als Karlstadt en vele anderen bedoelde. Hij erkent: God heeft ze met heerlijke gaven versierd, maar zij zijn, in hun trots en zelfverzekerdheid geheel onhandelbaar geworden.

Zo waarschuwde hij zijn gemeente voor de hoogmoed. Hoogmoed is in deze preek zelfverheffing, trots, een prat gaan op de geschonken gaven. Maar daarin zit op een verborgen wijze ook de werkheiligheid. Men roemt in wat men zelf is en doet, wat men presteert; men leeft niet uit de genade Gods.

Zo heeft Luther, in zijn later leven, over hoogmoed en ootmoed nooit anders kunnen spreken dan vanuit zijn inzicht in de boodschap van het Evangelie: de verkondiging van de genade Gods. Of wij hoogmoedig zijn of ootmoedig zijn, wordt beslist door het antwoord op de vraag, of wij het heil verwachten van onszelf en onze prestaties, of van wat wij zijn en hebben (ook al kregen wij het van God), Of enkel en alleen van de goedheid van de Heer des huizes, de God van alle genade, in Jezus Christus.

2. Wet en Evangelie

Wij hebben al geconstateerd dat Luther pas toen de gelijkenis goed is gaan verstaan, toen hij haar plaatste in het kader van de verhouding van wet en Evangelie. Het elfde uur was het uur van de verkondiging van het Evangelie, nadat men eeuwenlang had geleefd onder de wet. Luther heeft hiermee recht willen doen aan het unieke van Christus komst en optreden, waarmee hét beslissende uur is aangebroken, wat ook in de gelijkenis zelf verwoord is. Niet dat hij de vaders uit de tijd van het Oude

Testament buiten het rijk Gods zette, maar wel allen die volhardden in het zoeken van het heil in de werken der wet, wat tot uitdrukking kwam in hun klagen en murmureren tegen Christus, die zich met zijn heil ook tot hoeren en tolleren wendde, en ook tegen de apostelen van de Heere Jezus Christus, die zich met het heil tot de heidenen wendden.

In feite worden al Luthers preken beheerst door de dialectiek van wet en Evangelie. Er zit een voor ieder mens vernederende en verootmoedigende strekking in die preken. Steeds stelt Luther 's mensen natuur en rede aan de kaak. En dan niet alleen maar in hun houding ten aanzien van de temporalia, *de tijdelijke dingen*, en in de wijze waarop zij zich kunnen uitleven in allerlei vleselijke uitspattingen of ook ijdele speculaties. Dat alles ontbreekt in Luthers preken niet. Maar op de bodem van dit alles ziet hij liggen dat de mens zich verweert tegen Gods genade. Omdat hij niet wil weten van Gods genade; daarom misbruikt hij de temporalia, de gaven die God hem geschonken heeft en zoekt hij zichzelf erin. Daarom zoekt Luther de slechtste mens niet bij de hoeren, enz, maar juist bij de allerheiligsten. De farizeeën, de kartuizers, de braven en besten in eigen oog; die staan het verst van God af. Steeds weer tracht Luther hen te ontmaskeren. Dat is zijn acute wetsprediking. Die loopt door al zijn preken heen.

Daarin spaart hij niemand. Hij zegt: Een David, een Petrus, een Paulus, of wie ge ook zijt, kan vallen. Niemand kan ooit zeggen: *ik ben een eerste en ik kan nooit een laatste worden*.

Maar hier tegenover staat bij Luther, dat ook niemand die een laatste is niet een eerste zou kunnen worden. Al heet hij Pilatus, Herodes of hoe dan ook. En voor iedere gevallene is het mogelijk opgericht te worden. Luthers wetsprediking heeft altijd naast zich zijn Evangelieprediking.

Met dat al wil Luther ons houden op wat hijzelf ettelijke malen noemt de middenweg, in het Duits de mittler stras, of de middel stras. Die weg loopt tussen twee altijd aanwezige gevaren heen, door Luther aangeduid met de woorden praesumptio of arrogantia, zelfverheffing en desperatio, wanhoop. Deze twee gevaren hebben de wonderlijke eigenschap dat zij heel gemakkelijk kunnen omslaan van de een in de ander; met name de omslag van praesumptio, het zich verheffen op eigen waardigheid en verdiensten, in de barre, naakte wanhoop en vertwijfeling voltrekt zich gemakkelijk, en doet zich menigmaal voor.

In zijn postille uit 1525 heeft Luther het over Jezus' tegenstanders, de Joden die aan de wet vasthielden en het Evangelie afwezen. Zij hebben Gods wet geheel verkeerd opgevat, zegt hij. Zij verstonden de wet niet recht. Zij dachten bij de wet aan loon. De wet had hun iets anders moeten leren. Het gevolg was dat hun dienen van God hard, bitter en zuur was.

Toen kwam het Evangelie. Nu waren er twee mogelijkheden, of zij zouden zich verharden of zij zouden geloven. Die niet geloofden verhardden zich. Zij vielen in het kwaad van de praesumptio, de eigengerechtigheid. Maar, zegt Luther aan het einde van de postille, er is ook het kwaad van de vertwijfeling. Wij hebben geen oorzaak om te vertwijfelen evenmin als wij oorzaak hebben ons in eigengerechtigheid te verheffen: houd de middenweg! Wat is die middenweg? Leven uit het Evangelie, zien op de goedheid van Heere van de wijngaard, dat wil zeggen de genade Gods in Jezus Christus.

Steeds herhaalt Luther: *Blijf op de middenweg*; God wil dat ge op de middenweg blijft! Op een bijzonder treffende wijze heeft hij daarover gesproken in de preek van 1526. Aan het slot van deze preek heeft Luther het over het ware christenhart. Het is een hart dat afziet van alle werken. Het zegt: Heere, ik kom tot U als een ellendig mens. Ik zie op niets anders dan uw goedheid en barmhartigheid. Een christen, zegt

Luther ziet dus niet werken. Maar, wandelend op de middenweg, laat hij zich ook niet van de wijs brengen door zijn zonden. Hij staart zich niet blind op die zonden. Ware ootmoed is heel wat anders dan vertwijfeling. Ware ootmoed is niet een blijven steken in het eenmaal bedreven kwaad. In de ware ootmoed doet men ook de zonden uit eigen ogen weg. De ware christen gaat waarlijk niet op zoek naar de zonden. Dat is zelfs gevaarlijk, dan stort hij in de hel. Ik moet beide loslaten: de eigengerechtigheid en mijn zondegevoel. Kijk ik alleen maar naar de werken, dan word ik eigengerechtig, kijk ik alleen maar naar de zonden dan vertwijfel ik. En in beide gevallen bevind ik mij niet meer op de middenweg.

Luther weet wel degelijk van zondekennis. En toch kan hij ook zeggen dat een christenhart door de zonden niet verschrikt wordt. Hij bedoelt daarmee: niet zodanig verschrikt, dat het niet tot Christus vlucht om zijn genade. Het ware christenhart verheft zich niet op de goede werken en het wordt niet verschrikt door de zonden, het wendt zich regelrecht tot Christus, de bonitas Dei, *de goedheid Gods*, is zijn troost. Houd, zegt Luther aan het eind, vast aan de goedheid Gods. Dan hebt ge geen causa arroganliae, geen reden tot arrogantie, maar ook geen causa desperationis, geen reden tot wanhoop.

3. De verkiezing

Wij hebben reeds in een uitvoerig citaat Luther laten uitspreken, toen hij in de postille van 1544 de verkiezing Gods aan de orde stelde. Nu zijn wij er aan toegekomen dit nader te analyseren. Het eerste wat wij dan moeten opmerken is dat Luther de woorden 'Want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren' zonder enig bezwaar op deze plaats heeft laten staan. Tegenwoordig doet men dat niet meer, en ook Calvijn heeft, op teksthistorische gronden wel elders maar niet hier deze woorden laten staan. Toch is Luther maar één keer in al de ons van hem bewaard gebleven preken over deze perikoop, op deze woorden nader ingegaan. In andere preken vindt men soms wel een zinspeling erop, maar er wordt niet een nadere uitleg gegeven.

Vervolgens, het is duidelijk dat Luther zich hier in deze postille uitdrukkelijk keert tegen een misbruik maken van de leer der verkiezing. Hij spreekt over al te grote 'ijveraars', met 'ongerijmde' en 'ongoddelijke' gedachten. Waarin bestonden dan die gedachten? Hierin dat men meende, dat Gods verkiezing alle menselijk zoeken, bidden en geloven uitsluit. Je bent er bij of je bent er niet bij! Uit zulke gedachten, zegt Luther, ontstaat een zorgeloos en goddeloos leven. Zulke gedachten komen dan ook van de duivel.

Een andere mogelijkheid is, volgens Luther, dat deze gedachten leiden tot vertwijfeling. Men krijgt een schrikbeeld van God. God krijgt de trekken van een tiran die naar pure willekeur met de mensen handelt.

Het is in deze preek allerm minst Luthers bedoeling de leer der goddelijke verkiezing te bestrijden. Integendeel. Het is bekend dat hij hetgeen hij eens, in de strijd met Erasmus, geschreven heeft in zijn boek *De onvrije wil*, zijn levenlang gehandhaafd heeft. Trouwens ook in de postille waarover het hier gaat, roept hij nadrukkelijk de lezers op om God te laten in zijn majesteit, te respecteren in zijn voorzienigheid, dat wil zeggen in zijn goddelijke verkiezing. *God is*, zegt Luther, *onbegrijpelijk*. Dat alles heeft Luther dus laten staan.

En mogelijk dat Luther juist daarom zo geijverd heeft tegen het maken van misbruik van de goddelijke verkiezing. Hij roept zijn lezers op in dezen toch de 'rechte weg' te bewandelen. Men neme geen aanstoot aan een woord als dit, dat er velen geroepen zijn en weinigen verkoren. Die aanstoot kan er zijn, zoals wij al hoorden, door te vallen in het kwaad van de zorgeloosheid óf te vallen in het kwaad van de wanhoop.

En wat is nu die 'rechte weg' waartoe wij door Luther opgeroepen worden om die te bewandelen? Hij verwijst naar het slot van Johannes 14, 6: 'Niemand komt tot de Vader dan door Mij'. Er is maar één weg tot God, en die Weg is Christus zelf. Het komt er dus op aan dat wij Hem kennen. En dan gaat Luther zeggen wat dat inhoudt. Christus is Gods Zoon, Hij werd mens, verlost ons van de wet, stierf voor onze zonden, verwierf voor ons het eeuwige leven, schenkt ons zijn Geest die ons leidt en regeert. Deze kennis van Christus prente men zich in, zodat zij een kennis des harten wordt. En is daarmee dan alles gedaan? Nee. Dán stijge men op naar de hemel, en zegge men: En zo is nu God! Men gaat dan God met heel andere ogen zien dan wanneer men, zoals de zorgelozen en de vertwijfelden doen, Hem buiten Christus aanschouwt. Buiten Christus levert Gods verkiezing alleen maar ergernis op. In Christus wordt het heel anders. Dan ziet men dat God goed is, dat Hij ons behoud wil. Luther heeft altijd gepreekt en geschreven, ook in zijn boek over *De slaafse wil*, dat wij ons moeten houden aan de 'geopenbaarde God' (deus revelatus), dat wil zeggen aan Christus en aan het Evangeliewoord. Hij beleed dat diezelfde God ook een 'verborgen God' (deus absconditus) is, zodat wij Hem in Zijn majesteit en verkiezing zullen moeten respecteren en aanbidden. Maar waar wij ons aan houden moeten, is God in Christus.

Daarom stelde Luther, ook in deze postille, dat de prediking van het Evangelie algemeen is, voor ieder die haar maar horen en aannemen wil, en dat God dat Evangelie laat preken, opdat iedereen het zal geloven, aannemen en zalig worden.

Daarom brengt Luther het niet-verkoren zijn ook in direct verband met het niet willen aannemen van het Evangelie. En wie zijn dan de uitverkorenen?

Dat zijn, zegt hij, degenen die het Evangelie horen, in Christus geloven en dat geloof tonen in een waar christelijk leven! Luther heeft hiermee allerminst willen beweren, dat de verkiezing afhangt van een vooruitgezien geloof -, dan zou hij een streep hebben gehaald door zijn boek over *De slaafse wil*, en dan zou hij, langs een omweg, toch weer de leer der goede werken hebben ingevoerd, en de genade hebben verduisterd. Het geloof wordt dan immers een prestatie, een werk, waarmee de goddelijke verkiezing zou zijn verdiend.

Nee, er is geen sprake van dat Luther deze kant ooit is opgegaan, of ook zou hebben kunnen opgaan. Maar wel mogen wij zeggen, dat hij de goddelijke verkiezing (en verwerping) geen ogenblik heeft willen scheiden van de verkondiging van het Evangelie. Zijn eigenlijke bedoeling heeft hij op een wijze die voor geen misverstand vatbaar is, naar voren gebracht aan het slot van de postille, waar hij zegt: 'Ge hebt het bevel dat ge Gods Woord moet horen en in Christus moet geloven, dat Hij uw Heiland is, en voor uw zonden betaald heeft; geef er acht op, dat ge dat bevel van God nakomt. Twijfel er niet aan dat Hij uw Heiland is, en dat ge door Hem, als ge in Hem gelooft, dat wil zeggen, u met Hem troost - behouden wordt!'

Luther wilde dus niet dat men in zorgeloosheid zou leven, ook niet onder de vrome schijn van: Als ik niet uitverkoren ben, dan kom ik er toch niet, maar tegelijk ijverde hij ervoor dat men de klip van de vertwijfeling, van de wanhoop zou omzeilen. Daarom riep hij op tot de kennis van Christus en het geloof in Christus, waarbij hij tevens bemoedigde allen die aarzelden, met deze woorden: *Bevindt ge u ongelovig en zwak, bidt God om zijn Heilige Geest!*

Vervolgens is er in verband met dit onderwerp ook op een nog andere preek van Luther te wijzen. Het is de preek die hij gehouden heeft in 1526. Hier keert Luther zich voor de zoveelste keer tegen een verkeerd Godsbeeld. Men kan, zegt hij, God houden voor een koopman en zelfs voor een sjacheraar. Dat is het kwaad van de mercenarii, de loondienaren. Ook kan men God houden voor een rechter, of zelfs voor

een satan, en dan is men voor Hem alleen maar bevreesd. Het aangrijpende is, dat God in al deze gevallen voor de mens dan ook is, waar men Hem voor houdt. Houd ik God voor een koopman, dan is Hij dat ook, dan zal Hij mij mijn 'loon' uitbetalen; houd ik Hem voor een rechter, dan zal Hij ook mijn rechter zijn, en zich dus niet over mij ontfermen; houd ik Hem voor een satan, dan zal ik Hem als zodanig ook ondervinden. Dit is een gedachte die men bij Luther niet alleen hier aantreft, maar die hij ettelijke malen naar voren heeft gebracht.

Luther heeft hiermee niet willen zeggen, dat God in al deze gevallen naar Zijn Wezen zo is als men Hem zich voorstelt. Dat wijst hij zelfs nadrukkelijk af. Maar Luther was ervan overtuigd, dat er een correspondentie is tussen onze houding tegenover God, welke tot uitdrukking komt in ons Godsbeeld en Gods houding jegens ons. Het heeft de schijn alsof wij God kunnen maken tot wat wij willen, maar zo heeft Luther het zeker niet bedoeld; wat hij wél bedoelde was, dat er nimmer tegenover God een neutrale houding mogelijk is, en dat ons geweten een spiegelbeeld is van Gods werkelijkheid. Luther zegt: Ik spreek hier over het geweten, *hoe God in mijn geweten is*.

De 'eersten' uit de gelijkenis waren loondienaren. Het werken om loon was hun gezindheid. Welnu, zoals zij gezind waren, zo geschiedde hun ook. Zij kregen inderdaad hun 'loon'. De 'laatsten' in de gelijkenis waren geen loondienaren, zij hadden vertrouwen in de goedheid van de heer van de wijngaard; en zo geschiedde hun ook, zij zijn in hun vertrouwen niet beschaamd.

Want dat is de andere kant van de zaak. Het is niet alleen waar dat God inderdaad een koopman, rechter en satan is, n.l. voor degenen die Hem daarvoor houden, maar het is óók waar, dat Hij een vader is en barmhartig en genadig is voor degenen die Hem daarvoor houden. En Hij is het dan ook werkelijk. Het geloof vergist zich niet, het komt niet bedrogen uit. En Luthers bedoeling is, op te wekken en aan te moedigen tot dit geloof. Hij zegt: 'Men moet God houden voor een goedertieren Vader, en daar moet men bij blijven. God wil dat zijn goedheid en genade verheerlijkt worden. Het is met Hem als met de heer van de wijngaard. Hij betoonde zijn goedheid, en het was hem genoeg dat die goedheid geaccepteerd en geprezen werd!'

Zo was voor Luther het geloof het hebben van het juiste, het ware Godsbeeld.

4. Twee rijken

Wij hebben er al op attent gemaakt, dat Luther na verloop van tijd steeds meer heeft gevoeld dat in de houding van de heer van de wijngaard voor de wereld iets aanstotelijks was gelegen. Zijn gelijktrekken van alle arbeiders, zodat zij allen een en hetzelfde loon uitbetaald kregen, móest wel ergernis wekken bij hen die van de morgen tot de avond in de wijngaard gewerkt hadden en de last en de hitte van de dag gedragen hadden. Formeel gesproken hadden zij geen reden tot klagen. Zij waren nadrukkelijk met de heer van de wijngaard overeengekomen, dat zij een penning zouden ontvangen, en een penning was het gebruikelijke dagloon. Vandaar dat de heer van de wijngaard aan de avond van de dag, toen er door de werkers van het eerste uur gemurmureerd werd, omdat zij niet meer ontvingen dan anderen, kon zeggen: Ik doe u geen onrecht! Toch wil Luther verdisconteren dat in gewone, wereldse omstandigheden een handelwijze als deze ongewoon is, en ook niet aanbevelenswaardig is. Er is ook de 'billijkheid' die men betrachten moet.

Zo kwam Luther ertoe om naar aanleiding van deze gelijkenis te gaan spreken over twee rijken, en onderscheid te maken tussen het regnum mundi, *het wereldlijk rijk* en het regnum Christi, *Christus' rijk*. In die beide rijken heersen verschillende wetten. In het wereldlijk rijk heerst het recht, in Christus' rijk heerst de genade. In het wereldlijk rijk kan niet alles gelijk zijn, in het rijk van Christus kan niets ongelijk zijn. Het

wereldlijk rijk herleidt Luther tot de schepping, het rijk van Christus heeft zijn oorsprong in Hem. Luther is in zijn preken over deze gelijkenis sinds 1524 herhaaldelijk op dit thema teruggekomen. Wij willen het op de voet volgen. In de preek van 1524 is Luther nog niet diepgaand op het thema ingegaan. Hij stelt nog vrij algemeen de twee rijken tegenover elkaar. De wereld regeert met geweld. In het rijk van Christus is het anders. Hier geen wet, geen schrikbewind, maar enkel genade. Christus lokt met zijn genade, Hijzelf is *een Koning der barmhartigheid* (rex misericordiae). Zijn troon is op het verzoen- deksel. Zijn rijk is een regnum gratiae, *een rijk der genade*. Dit rijk zal nimmer wankelen.

Ook in de preek van 1528 heeft Luther het thema van de twee rijken nog maar van terzijde behandeld. Maar toch toont hij nu reeds enig begrip te hebben voor het murmureren van de werkers van het eerste uur. Tenminste, zolang men de gelijkenis neemt als een verhaal dat zich in de werkelijkheid van het dagelijkse leven zou hebben kunnen afspelen. Zodra Luther de overdrachtelijke betekenis ervan in aanmerking neemt, wordt bij hem de zaak anders. Maar louter menselijk bekeken kan men inderdaad zeggen dat er in het optreden van de heer van de wijngaard iets onbillijks gelegen was. Luther brengt in deze preek het aanstotelijke van dit optreden zelfs een ogenblik heel scherp naar voren. Hij spreekt van een regnum infernale, *een hels rijk* inplaats van een hemels rijk. Hij kan zich dus voorstellen dat de mensen geneigd zijn om te denken: Als het er zó aan toegaat in het hemelrijk, dan is dat meer hels dan hemels! Maar Luther geeft geen krimp, hij zegt: ja, en toch, zo gaat het nu in het koninkrijk der hemelen! Want dat rijk bestaat niet in werken, en niet in loon, maar het wordt om niet uitgedeeld, uit louter goedheid en barmhartigheid.

Ging het in het koninkrijk der hemelen er anders aan toe, dan was het op datzelfde ogenblik niet meer het *koninkrijk der hemelen*, dan was het gelijk aan het regnum terrenum, aan *een wereldlijk rijk*. Heeft in het dagelijks leven een knecht meer dan anderen gepresteerd, dan is het vanzelfsprekend dat hij ook meer loon ontvangt. Maar in het koninkrijk der hemelen is het anders. Daar gelden alleen barmhartigheid en genade. Luther heeft beseft en ook naar voren gebracht, dat er in het koninkrijk der hemelen voor de mens dus iets aanstotelijks is gelegen. Het is de ergernis van het Evangelie. Het koninkrijk der hemelen verschilt wezenlijk van alle andere koninkrijken. Het is anders dan de wereld.

Maar wij willen daar niet aan. Wij dragen op het koninkrijk der hemelen over al hetgeen in de wereld geldt. Luther heeft daar de priesters een verwijt van gemaakt. Zij vermengden, zegt hij, recht en genade. Zij bedierven de genade door wet en recht erin aan te brengen. Maar Luther ziet dat kwaad niet alleen bij hen. Niemand wil eraan, om uit genade zalig te worden. Wij allen hebben krachtens onze natuur, en dank zij onze rede, de neiging om van God een koopman te maken, die ons uitbetaalt hetgeen wij menen verdiend te hebben.

Reeds in deze preek herinnert Luther aan het verhaal van de rover die zijn nek brak, maar als een boetvaardig mens de hemel inging, terwijl de kluizenaar die roemde in zijn werken verloren ging; een verhaal dat hij later uitvoeriger verteld heeft. Wij zijn niet zo maar bereid om een streep te halen door het onze: onze goede werken. Hoe heiliger de werken die wij gedaan hebben, des te vaster zitten wij eraan gebonden. Wij zijn geboren loondienaren. Wij willen de hemel werlds veroveren.

De preek waarin Luther pas voor het eerst naar aanleiding van onze gelijkenis breedvoerig het onderscheid der rijken heeft uiteengezet is die van 1534. Wij zouden dus nu deze preek kunnen analyseren. Maar het geval wil, dat deze preek in haar geheel zeer veel lijkt op de tien jaar later, in 1544, door Luther geschreven postille, alleen met dit verschil, dat de postille uitvoeriger is. Daarom wenden wij ons nu tot

deze postille.

Luther is nu zo ver gekomen, dat hij het onderscheid der beide rijken, te weten het wereldlijke rijk en het rijk van Christus ziet als de eigenlijke scopes van heel de gelijkenis. Christus zou dus deze gelijkenis verteld hebben met het speciale doel ons te leren, dat er twee rijken zijn, en dat die twee onderscheiden zijn, en ook om ons te leren dat het er in zijn rijk heel anders aan toegaat dan in de wereld.

Luther herhaalt dat het, werelds gesproken, onbillijk is om bij gelijke arbeid gelijk loon uit te betalen. In de wereld kan en mag niet alles gelijk zijn, maar moet alles ongelijk zijn. Op allerlei wijzen werkt Luther dat uit. Er is een boerenstand en een burgerstand; er is een vorstenstand en een adelstand; Luther aanvaardt dus een *standenmaatschappij*. Hij zegt: Zo is het en zo moet het blijven. Een vader is meer dan een zoon, een heer meer dan zijn knecht, een vorst meer dan zijn onderdanen. De ene stand staat boven de andere.

Luther zegt nadrukkelijk dat God het zo verordend heeft. De standen gaan terug op de schepping Gods. Het moet nu eenmaal zo zijn, zegt hij, dat er in het uiterlijke leven ongelijkheid is en dat de een veel en de ander weinig heeft, dat de een heer en de ander knecht is. Een christen aanvaardt dit. Hoevele aanvechtingen hij ook heeft, deze ongelijkheid is voor hem geen aanvechting. Een christen zegt: Het baart mij geen zorg, dat ik in uiterlijke en tijdelijke dingen het een en ander missen moet, als ik maar delen mag in de goederen van het koninkrijk Gods.

Luther was afkerig van het optreden der revolutionairen, die de orde Gods wilden omkeren. Hij was zeer beducht voor de chaos; hij zag daarin onheil voor het ganse volk. In zijn postille roept hij voor zijn lezers het schrikbeeld van *de boerenopstand* op. De boeren koesterden het ideaal der gelijkheid. Maar Luther zegt: Wie op dit terrein alles gelijk wil maken, zodat de knecht gelijk is aan zijn heer, de dienstmaagd evenveel te zeggen heeft als haar vrouw, en een boer evenveel macht heeft als zijn vorst, die zet alles op zijn kop en maakt er een janboel van. In verband met deze en dergelijke uitlatingen heeft men Luther al vaak van een onuitstaanbaar conservatisme beschuldigd.

Men zal echter minstens twee dingen moeten bedenken.

Ten eerste, dat Luther niet ten onrechte zich heeft kunnen beroepen op Gods ordening in de schepping. Dat reeds met de schepping gegeven is het onderscheid van man en vrouw en een zekere gezagsstructuur kan niet worden ontkend.

Ten tweede: Luther had hiermee ieders welzijn op het oog! Steeds herhaalt hij: De aanvaarding van deze door God zelf gestelde orde en het leven en werken daarin, geeft een gerust en vrolijk leven. Ieder kan in zijn stand God van harte en met vreugde dienen. Omgekeerd, in het murmureren is geen rust en vreugde. Geen stand is te gering dan dat men er niet God in zou kunnen dienen.

En bovendien: De christen stand gaat bovenal. Deze stand heeft Luther verheven boven alle andere standen. Tegenover de ongelijkheid in de wereld stelde hij de gelijkheid in het rijk van Christus. De christenstand is voor ieder toegankelijk: voor een knecht evengoed als voor zijn heer; voor een onderdaan niet minder dan voor zijn vorst; voor armen en rijken; voor geringeren en hooggeplaatsten. Hier is geen onderscheid. *Er is één God, er is één Christus, er is één geloof, er is één doop, er is één avondmaal voor alle christenen.* Hier geldt geen man of vrouw, geen vader of kind, geen vorst of onderdaan. De geringste dienstknecht en de geringste dienstmaagd hebben geen andere Christus dan hun heer of vrouw. Alle gelovigen delen gelijkelijk in Christus en al zijn weldaden, in zijn dood, zijn opstanding, zijn hemelvaart, zijn voorbede. En dit weegt de christen het zwaarst. Dus niet de ongelijkheid in de wereld maar de gelijkheid in het rijk Gods. Een christen zegt: *Al leef ik niet in een*

vorstenstand, ik leef niettemin in een christenstand. Het rijk van Christus onderscheidt zich van het wereldlijk rijk dat allen daarin gelijk zijn, en dat alle goederen gezamenlijk bezit zijn. Krachtig verzet Luther zich tegen elke vermenging van deze twee rijken. Met name de monniken en de nonnen, dus de kloosterlingen, die zich van alle anderen hebben afgezonderd, verwijt hij, dat zij in het rijk van Christus een wereldse ongelijkheid hebben ingevoerd. Zij stellen een non boven een gehuwde vrouw. Zij eisen dat aan hen een hoger loon zal worden uitbetaald, omdat zij meer dan anderen gepresteerd hebben. Zij rekenen God vóór wat zij verdiend hebben. Zij beweren dat zij een hoger Evangelie en dat zij een hogere en betere wet hebben dan de leken. Zij verheffen hun eigen stand ver boven de lekenstand. Op deze wijze hebben zij de ongelijkheid ingevoerd in het rijk van Christus, gedreven door hun loonzucht. Maar Christus heeft juist alles gelijk gemaakt. De gelijkenis kan het ons leren. De eersten ontvingen niet meer dan de laatsten en de laatsten ontvingen niet minder dan de eersten. Gelijk loon! Christus wil in zijn rijk geen enkele ongelijkheid dulden. Want dan zou in zijn rijk niet meer de genade heersen. Luther zegt: In het rijk van Christus móet alles gelijk zijn, omdat God met ons wil handelen niet naar verdienste, maar alleen naar zijn genade, omwille van zijn Zoon Jezus Christus! Met het al of niet gelijk zijn van allen in het rijk van God, staat of valt dan het Evangelie der genade Gods. Er was hier Luther alles aan gelegen. De gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard bracht hem bij de kern van de Evangelieverkondiging.

Dit heeft niet betekend dat Luther het b.v. een ongehuwd meisje verbood om ongehuwd te blijven. Dat is hem verweten. Maar ten onrechte. Hij zegt in zijn postille: Op zichzelf genomen is het niet kwaad en mag ook niemand het weren of verbieden dat, wie de genade daartoe heeft, maagd blijft; alleen, men mag zich daar niet op beroemen voor God! Het moet dus vrij van alle loonzucht zijn, en van alle zelfverheffing. Maar Luther weet: Hiermee tref ik de pijnlijke zenuw van heel het monastieke leven. Ik mág dit niet zeggen, zegt hij; de paus en de zijnen nemen het mij hoogst kwalijk; dit is voor hen de steen des aanstoots. Voor Luther zou het pausdom het pausdom niet meer zijn als het de ongelijkheid prijs gaf, en aanvaardde dat in het rijk van Christus alles gelijk is. Op datzelfde moment zou de genade het winnen van de werken.

Men beschuldigt ons, zegt Luther, *dat wij de goede werken verbieden*, maar dat is niet waar, wij zeggen alleen, dat in Christus' rijk alles gelijk is.

Zo ging het Luther in zijn twee rijken-leer dus om de genade! In de gestalte van deze twee rijken-leer treedt ons Luthers prediking van het sola gratia tegemoet. En er is tevens in te beluisteren dat Luther het rijk van Christus stelde boven het wereldlijke rijk. De ongelijkheid in de wereld is te verdragen als men maar weet van de gelijkheid die er is in Christus, en dan is zij ook te aanvaarden. Ben ik een christen, zegt Luther, ik zal heengaan, en ik zal gewillig huisvrouw, vader, knecht, dienstmaagd zijn, en met vreugde, moed, lust en liefde doen alwat mijn positie vereist; immers: ik heb een grote schat, in Jezus Christus, mijn Heere.

5. Geloof en werken

Het thema van geloof en werken keert in Luthers preken onophoudelijk terug. Deze beide begrippen vertegenwoordigen voor hem twee verschillende heilswegen, maar dan in die zin dat de weg der werken wel voor een heilsweg gehouden wordt maar het in werkelijkheid niet is; zij leidt tot niets. In de preek van 1521 toont Luther dit alles aan door het Nieuwe Testament te stellen tegenover het Oude. De werkers van het elfde uur zijn bij hem de apostelen en allen die leven onder het Nieuwe Testament. Zij hebben maar één uur nodig gehad. Dank zij het Evangelie gaat alles nu veel

gemakkelijker en sneller dan in de tijd van Mozes en de profeten. En de vruchten zijn veel meer en groter. In de gelijkenis staat dat deze werkers hetzelfde loon kregen als de arbeiders die al eerder in de wijngaard kwamen. Luther gaat daar in deze zin bovenuit, dat hij hun meer vrucht op hun werk toeschrijft. Hij zegt: zij komen vlug klaar; zij dragen veel vrucht, komen tot een rechtschapen vroomheid, die in hun harten leeft en bestaat in het geloof, hetwelk niets anders is dan vrijheid des geestes.

Luther ziet dus bij deze werkers van het elfde uur een bewandelen van de weg des geloofs. En die weg is de ware, de beste, zij draagt vrucht, gemakkelijk en snel. Luther illustreert dit aan een geschiedenis uit Exodus. De Joden hadden, nadat zij uit Egypte vertrokken waren er niet lang over behoeven te doen om in Kanaän te komen, slechts drie dagreizen, maar zij hadden geen geloof, waren bang voor de inwoners van Kanaän, en daarom moesten zij een lange omweg maken en duurde het wel veertig jaren voor zij het land der belofte ingingen. Hadden zij geloof gehad, dan zouden zij, aldus Luther er veel eerder zijn geweest.

Zoals reeds hierboven bleek, stelt Luther geloof gelijk met *vrijheid des geestes*. Wie gelooft is vrij. Hij doet niet goede werken uit dwang, maar gewillig en van harte. De werkers van het elfde uur deden volgens Luther hun werk met vreugde. Zij hadden nog wel meer willen doen dan hun opgedragen werd. Zij waren blij dat de heer van de wijngaard werk voor hen had. Het contrabeeld zag Luther in de werkers van het eerste uur. Telkens benadrukt hij, dat hun werk hun zwaar en moeilijk viel. Immers, zij zeiden zelf, dat zij de last en de hitte van de dag verdragen hadden!

Zo is het nu met alle wetswerkers, de mercenarh, de loondienaren, de huurlingen. Zij dienen God met een onwillig hart. Zij zouden het veel liever niet doen, maar voelen zich ertoe gedwongen, omdat zij hun loon niet willen missen. Zij martelen zichzelf af, onder andere door hun bidden en vasten, zij werken zich in het zweet, maar alle vreugde ontbreekt daarin. Het is een 'zure arbeid' die zij verrichten. Er kan niets zijn of zij murmureren en klagen. Hun murmureren getuigt dat hun werk alle vrijwilligheid en spontaneïteit heeft gemist. Luther ziet dit vooral bij de kloosterlingen, en in het bijzonder bij de kartuizers, die naar een zeer strenge regel leefden.

Luther heeft de gezindheid van deze wetswerkers vooral in de fabel van de kluizenaars geïllustreerd gezien. Vandaar dat hij die fabel meer dan eens, in een preek, maar ook in een Tischrede, verteld heeft. Toen de oude kluizenaar die in een visioen zag dat de arme rover, als een berouwvol zondaar, door engelen ten hemel werd gedragen, hiervan verslag deed aan de twee andere kluizenaars, die zojuist het sterven van een hunner hadden meegemaakt, zei hij geërgerd: Wat martel ik mijzelf dan nog langer; waarom plaag ik mijzelf zo; waarom zou ik niet voor mijn plezier leven; men kan immers toch wel zalig worden, net als deze rover! Heel zijn kluizenaarsbestaan mishaagde hem. Hij deed wel vele goede werken, maar niet van harte. Hij deed het alleen om loon. En daarmee zijn wij gekomen tot ons laatste punt.

6. Verdienste of genade

Men kan zeggen dat het voor Luther in deze gelijkenis steeds daarom ging: het is genade en geen verdienste! Het rijk Gods, zegt hij steeds, tolereert geen meritum, verdienste, enkel gratia, genade. Al in zijn oudste preek, die van 1517 heeft Luther zich gekeerd tegen de loondienaren. En dan reeds wijst hij op het gedwongen karakter van hun dienst. Hij stelt tegenover de 'eersten' de 'laatsten', van wie hij zegt dat zij niet op loon hebben gezien. Het dienen van God om loon wijst Luther nu al radicaal af. Hij ziet er een vorm van zelfzucht in. Niet elke loongedachte heeft Luther in deze preek al terzijde geschoven. Hij gebruikt ook voor de werkers van het elfde uur nog het woord loon, maar in een oneigenlijke zin, want hij laat dit loon rusten enkel in de goedheid

Gods, het is geen verdiend loon.

In zijn latere preken keert Luther zich nog scherper tegen het dienen van God om loon. Het is hem bekend dat zijn roomse tegenstanders zich juist op deze gelijkenis beriepen om maar te kunnen handhaven, dat er loon is in het dienen van God. Luther zegt: Zij hebben er *een Locus de mercede* (een bewijsplaats van de loongedachte) van gemaakt. Zij deden dat door de gelijkenis in verband te brengen met de eraan voorafgaande perikoop over het gesprek tussen Jezus en zijn discipelen, naar aanleiding van het vertrek van de rijke jongeling. Hebben wij niet alles verlaten? vroegen de discipelen. Christus antwoordde dat de discipelen honderdvoudig alles vergoed zouden ontvangen, in dit en in het toekomstige leven. Is nu niet de gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard een illustratie van het tóch loon ontvangen?

Luther heeft deze gedachte verworpen. Hij zag in de gelijkenis juist een tegenovergestelde strekking. Hij persisteerde bij het slot van de gelijkenis: *De eersten zullen de laatsten zijn en de laatsten zullen de eersten zijn.*

Op de dag van het laatste Oordeel, zegt Luther, zullen zij gewaar worden dat zij de gelijkenis verkeerd verstaan hebben, evenals dat woord 'honderdvoudig' dat eraan voorafgegaan is. Men zal nimmer mogen bouwen op de werken. Teksten als Mattheüs 19: 19 mag men niet betrekken op de werken. Er zal zeker 'loon' gegeven worden, Luther ontkent dat niet, maar nooit verdiend loon! Die gedachte, dat er verdiend loon wordt gegeven, wordt juist in deze gelijkenis krachtig bestreden. Immers, degenen die naar ons redelijk besef in het geheel geen loon verdiend hadden kregen evengoed als de anderen een penning. Er werd gelijk loon uitbetaald, en dat betekent dat men van loon in de eigenlijke zin van het woord niet meer spreken kan.

Herhaaldelijk betreft Luther het woord 'penning' in de gelijkenis op tijdelijke goederen. Hij stelt het zo voor, dat God aan de Joden het land Kanaän als een penning beloofd had. Niet dat God aan de Joden niet nog meer beloofd had, maar ook het land Kanaän, en dat was de penning, waarover het hier gaat in de gelijkenis. Welnu, die penning hebben zij ook gehad.

En alle loondienaren zullen hun penning ontvangen. Op de Oordeelsdag zal God tegen hen zeggen: *U hébt uw loon al.* Degenen die niet gezien hebben op loon, maar alleen op de genade Gods ontvangen ook de penning. God zorgt ervoor, dat het hun in het tijdelijke leven aan niets ontbreekt. Zij zullen bovendien het eeuwige leven ontvangen. Luther is ten aanzien van de wereld pessimistisch. In zijn preek van 1526 zegt hij: Nooit zal de wereld ertoe komen om te belijden dat het louter genade en niet verdienste is. Natuur en rede houden aan de verdienste vast, het is genade om het van de genade Gods te verwachten en daarbij te blijven. Altijd weer maakt men van God een koopman, of zelfs een sjacheraar, en toch is Hij dat niet. *Hij is, zegt Luther, een goedertieren Vader.*

Met het oog op de gelijkenis zegt Luther: Ik zie hier geen verdienste, ik zie hier enkel goedheid en genade. Het rijk van Christus is een *regnum gratiae*, een rijk van genade. Christus zelf is een *rex mi.s.ericordiae*, een koning der barmhartigheid. Allen die bij de genade volharden ontvangen hetzelfde: *Christus en het eeuwige leven. Gelijk loon.*

III. EVALUATIE

De gelijkenis van de arbeiders in de wijngaard is vaak heel verschillend uitgelegd; dat hoorden wij reeds. Het reeds vermelde boek van Joachim Jeremias, *Die Gleichnisse Jesu* (Munthen 1965) biedt daar vele voorbeelden van.

Treffend is wat Jeremias verhaalt over een rabbijnse parallel van deze gelijkenis in de Jeruzalemse Talmud. Een zekere koning had een groot aantal arbeiders gehuurd. Twee uren nadat het werk begonnen was, visiteerde hij de arbeiders. Hij zag dat een der arbeiders uitmuntte boven de anderen door ijver en bekwaamheid. Hij nam hem bij de hand en wandelde met hem op en neer, tot aan de avond. Toen de arbeiders kwamen om hun loon te ontvangen, kreeg deze ene arbeider net zoveel als de andere arbeiders. Deze begonnen te murmureren en zeiden: Wij hebben de hele dag gewerkt en deze slechts twee uren, en toch hebt u hem het volle loon uitbetaald. De koning antwoordde: Daarmee doe ik u geen onrecht; deze ene arbeider heeft in twee uren méér gepresteerd dan u op de hele dag! Dit verhaal, dat hier eindigt, wordt dan verder in de Talmud toegepast op een jonge rabbijn, die op de jeugdige leeftijd van 28 jaren gestorven was, en die meer gepresteerd zou hebben dan menig vergrijsde rabbi in honderd jaren. De vraag is of de Heere Jezus Christus deze gelijkenis misschien gekend heeft. Indien dat het geval is, dan heeft hij haar in ieder geval totaal vervormd, en wel op een zodanige wijze, dat Luthers exegese de kern van de zaak getroffen heeft. Immers, het is wel waar, dat in deze rabbijnse gelijkenis de arbeider die slechts twee uren werkte, hetzelfde loon kreeg uitbetaald als de andere arbeiders die de hele dag werkten, maar hij kreeg dat loon omdat hij in twee uur tijds evenveel gepresteerd had! Hij had zijn loon dus ten volle verdiend! Van genade is in deze gelijkenis geen sprake.

Heeft de Heere Jezus Christus deze gelijkenis gekend, wat op zich niet onmogelijk is, dan heeft Hij haar welbewust omgevormd tot een boodschap van zijn genade. Dan kan de tendens van deze gelijkenis geen andere zijn dan een afwijzing van alle verdienstelijkheid der werken. En dat is precies hetgeen Luther erin gelezen heeft.

Het is onze bedoeling niet hier allerlei andere interpretaties te toetsen. Zelfs al zouden wij ons genoodzaakt voelen op bepaalde punten van Luthers exegese te moeten afwijken, dan nog zullen wij niet kunnen ontkennen, dat zij Jezus' boodschap in haar kern getroffen heeft.

Nog altijd is deze gelijkenis een scherp requisitoir over alle loonzucht in de dienst van God, en een indrukwekkend getuigenis van het genadekarakter van het heil des Heeren. Alles is gelegen aan de goedheid van de Heere van de wijngaard. Zijn rijk is een rijk van genade. Daarom ontvangen allen die in dat rijk leven hetzelfde. *Eenzelfde Christus, eenzelfde geloof, eenzelfde doop en hetzelfde eeuwige leven. Gelijk loon.*

VERANTWOORDING

Voor geïnteresseerden bieden wij de volgende informatie:

Wij gebruikten de *Weimarer Ausgabe* van Luthers werken.

1. W.A. 1, 132-134
2. W.A. 9, 562-565
3. W.A. 11, 12-14
4. W.A. 15, 421-425
5. W.A. 17.11, 135-141
6. W.A. 20, 235-239
7. W.A. 27, 38-41
8. W.A. 29, 37-45
9. W.A. 37, 275-278
10. W.A. 47, 370-373 11. W.A. 52, 136-142